

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Дипломски рад :

**Русија у српској штампи за време Првог светског
рата (1914-1915)**

Ментор : др Алексеј Тимофејев

Студент: Вукша Лазар ИС 13/37

Београд, децембар 2020.

Садржај

Увод	1
2.Преглед српско – руских односа од успостављања до почетка Првог светског рата	3
3.Сарајевски атентат – учвршћење српско-руских односа и рат 1914 године	10
3.1.Атентат	10
3.2.Последице атентата- Јулска криза	11
3.3.Смрт Николаја Хартвига- истински пријатељ Србског народа	14
3.4.Аустро-угарска нота	16
3.5.Ратни планови и дејства 1914	22
4.Руска помоћ Србији на почетку рата.....	26
4.1.Помоћ у наоружању	26
4.2.Медицинска помоћ	28
4.3.Војна помоћ у одбрани Београда	30
5.Србија и Русија 1915. године, дипломатија, ратне активности и катастрофа	35
5.1.Питање Бугарске.....	35
5.2.Србија и Грчка	41
5.3.Напад на Србију, глогота и интрвенција руског цара Николаја II	42
6.Закључак.....	47
7.Литература	48
7.1.Извори.....	50
7.2.Интернет литература	50

Увод

Односи Срба и Руса од самог појављивања на историјској сцени, па све до данас су итекако интензивни и повезани. Припадност и приврженост православљу, слични језици, култура, свест о племенској сродности и подударности интереса држали су ова два народа чврсто једно уз друго. Срби су рано развили свест о томе да је Русија велика сила и да је њена дужност заштита православног живља широм Балкана. Наравно Русија често није била толико велика сила коликом су је Срби сматрали, те није увек успевала да удовољи свим захтевима покорених балканских народа који су на то гледали са разочарењем и тугом. Противник и непријатељ Руса био је истовремено и Срба и обратно, и одатле потиче, *polens – volens*, подударност животних интереса, који обликују међусобне односе.¹

Истраживање овог питања има изузетну важност која се пре свега огледа у чињеници да српско – руски односи, посматрано из угла српског народа имају најдужи континуитет у односу на све друге везе које је српски народ градио са неком од великих сила. Односи Срба и Руса нису само најдуготрајнији већ су они и најсадржајнији, најразгранатији и најдалекосежнији. Динамичне односе између ова два народа и две државе можемо поделити у више фаза. Првом фазом сматра се епоха спорадичних контаката која се одвијала од првих успосављених односа крајем XII до XV века, потом фазу духовних веза од XV до XVII века и епоху политике од XVII века, те до данашњих дана где су политичке везе Русије и Србије итекако активне.

Данас се међу српским живљем могу чути опречне тврдње о повезаности Србије и Русије кроз векове. Верни и привржени русофили заступају тврдњу да је „мајка“ Русија увек била уз своју „кћер“ Србију и да јој се наша у свим неприликама. Другим речима говорећи развијен је мит о Русији као заштитници Срба, о руском жртвовању због Србије и о томе како руске империјалне тврдње нису потврђене, већ долазак Русије на југоисток Европе оправдавају интервенцијом у циљу спаса вековних пријатеља. Друга група људи ће се водити вековним империјалистичким тежњама Русије тако и других великих сила да овладају битним стратешким подручјем какво је

¹Никола Б. Поповић, *Србија и Царска Русија*, Београд (Новинско издавачка установа службени лист СРЈ) 1994. стр 6

Балканско полуострво и речима: „ Тешко оном кога Кинез храни и кога Рус брани“. Узевши у обзир све односе од успостављања до почетка Првог светског рата, а потом и дешавања за време великог рата, међусобну сарадњу, тежње, жеље и циљеве кроз овај рад покушаћу да утврдим да ли је империја са истока увек била уз Србију, да ли је била ту превасходно због својих интереса или се можда у неком тренутку може рећи и да је тачна тврдња из горе поменуте пословице.

2.Преглед српско – руских односа од успостављања до почетка Првог светског рата

За почетак српско – руских односа узима се сусрет светог Саве са једним руским калуђером 1185. године. Сматра се да је овај калуђер замонашио најмлађег сина ² великог жупана Стефана Немање у руском манастиру светог Пантелејмона. Опште је познато да су од краја XIV века московски велики кнежеви финансијски помагали византијске царе, али неизбежну пропаст Византијског царства пред налетом Турака нису покушали да спрече оружјем. Вести о разним зверствима алахових ратника стизале су у Русију преко монаха из јужних земаља : „ Нека ваше очи никад не виде ропство и пустошење ваших светих цркава и домова, убијање деце ваше и оскрњивање ваших жена и кћери – патње какве су Турци донели другим великим и штованим народима“. ³ Тада се у Москви рађа идеја о „трећем Риму“ ⁴ као новом центру хришћанства коју је калуђер Филотеј формулисао у писму великом кнезу Василију III 1511. године. Ову идеју је тек после читава два века узео у разматрање руски цар Петар Велики 1711. године заинтересовајући се за положај хришћана у Османском Царству. Русија притиснута својим проблемима није успевала активно да се бори са Турцима на Балкану, али је о свом братском српском народу водила рачуна и тада. За време турске окупације стизала је помоћ из Русије српским манастирима у виду икона, књига и новца. Од краја XVI и почетка XVII века додатка опасност по народ била је и акција католичке цркве усмерена из Аустрије и Млетачке Републике у настојању да кроз процес унијаћења преведе што више православних хришћана у католичанство. Неретко долазило је и до сукоба Аустрије и Млетачке Републике са једне и Османског царства са друге стране, ти сукоби одигравали су се на територији Србије, чије је становништво директно непосредно било изложено ратним операцијама. Као што је већ у пређашњем тексту било напоменуто, тек са доласком Петра I на власт јављају се прве идеје о

²Растко Немањић

³Džejms Bilington, *Ikona i sekira – istorija ruske kulture, jedno tumačenje*. Beograd, 1988, str. 81.

⁴„ Црква древног Рима пала је због аполинаријевске јереси, а што се тиче другог Рима – цркве константинопољске – њега су посекуле секире Агарјана. Али овај трећи, нови Рим, васељенска апостолска црква под Твојом моћном владавином, обасјава православном хришћанском вером све до краја земље, блиставије но сунце... У васколиком свету Ти си једини цар хришћана.. Почуј ме побожни Царе, сва хришћанска царства стекла су се једино у Теби. Два Рима су пала, трећи стоји, а четвртог бити неће.“

заједничкој сарадњи Срба и Руса у циљу ослобађања од турског јарма и обнове српске државе. Цар Петар Велики имао је два разлога, наравно први разлог се огледао искључиво у интересима Русије, била је то вековна тежња за стварањем велике и моћне државе која би излазила и на Балтичко и на Црно море. Сходно томе, већ незадовољно становништво Балкана било је добар савезник за предстојеће борбе које су се водиле под плаштом њиховог ослобођења и обнове њихових држава. Но, сви планови били су распршени већ у првом војном сукобу на реци Прут у Молдавији (12.јула 1711. године). Упркос овом ратном поразу Срби нису изгубили веру и везу са руским царем, већ су је продубили разним сеобама у Русију и доласком руских учених људи у Србију. Од времена Катарине II и Руско – Турског рата Русија почиње да се сматра великом силом. Победа у овом рату тицала се и хришћанских народа на Балкану, наиме Кучук – Кајнарџијским миром (1744. године) установљена је амнестија за све који су се побунили против законитих владара. Овим миром ударени су темељи постепеном ослобођењу балканских народа. У доба Српске револуције, Русија је опет заузела знатну улогу. Храбри српски народ показао је сву жељу за слободом и приликом рата (1787 -1788) здружених савезника Аустрије и Русије, које су поделиле своје свере утицаја на Балкану. Многе истакнуте вође Првог српског устанка ће баш у том рату стећи славу која ће им омогућити високе положаје у устаничким редовима. Свесни да без подршке неке од великих сила не могу да се изборе са знатно моћнијим противником, већ трећом тачком Остружничке скупштине утврђено је да је неопходно тражити помоћ Русије. Нажалост, изасланици послати у Русију нису успели да обаве своју мисију, Русија притиснута сопственим мукама⁵ није могла активно да уђе у рат са Турском. До рата између Русије и Турске, на опште одушевљење Срба долази 1807. године због руске окупације Влашке и Молдавије. Убрзо је потписано примирје у Слобозији којим је обухваћена и Србија, мир је трајао до 1809. године, што је Србија искористила за привредну обнову и изградњу државне власти. После мира, наставили су се сукоби са променљивом ратном срећом на обе зараћене стране све до напада Наполеона на Русију којим је она била приморана да напусти Србију и склопи сепаратни мир у Букурешту са Турском. Овим мировним уговором била је обухваћена и Србија, тачније осмом тачком букурешког мира, но, прекин ратних операција се није допао Карађорђу, те је он одбацио сваки даљу могућност мира са Турском. Карађорђе

⁵ Могућ рат са Наполеоном није давао простора Русији да део својих снага шаље у офанзивне походе, сем тога постојао је и уговор о миру са Турском, док се и Аустрија која је била активан учесник дешавања на Балкану није изјашњавала.

је упорно тражио нову помоћ од Русије. Руски цар Александар овако је одговорио: „Љубазни брате Георгије Петровић, веома жалим што је Русија сада принуђена да остави Србију... Дај Боже да се Русија спасе и да остане цела она Србију неће напустити“.⁶ Ускраћена за руску помоћ Србија је остала сама пред знатно јачим непријатељем који је тада искористио шансу и сав бес усмерио ка лоше брањеним положајима српске војске. Убрзо су настале погодније околности за коначно ослобођење од турског јарма, Русија је победила Наполеона и оформљена је војна алијанса. Убрзо избија други српски устанак, док Русија активно учествује и у устанку грчких хришћана који се боре за слободу. Након рата султан је био приморан да Хатишерифом из 1830. године призна Србији самоуправу, кнез Милош био је признат за наследног кнеза и Русија је постала заштитник српске аутономије. Кнез Милош имао је велику опозицију у Србији коју је потпомагала Русија, тако да је био приморан да донесе Сретенски устав којим би самом себи ограничио власт, тај устав је и донет 15. фебруара 1835. године, али је како је у историјографији наведено био мртворођенче. Убрзо је донет нови „Турски“ устав 1839. године. Невоље по Србију настављене су када је Русија изгубила Кримски рат и самим тим и протекторат над балкаским државама. од доласка на власт кнеза Михајла активно се водила политика заснована на Начертанију Илије Гарашанина која је пропагирала уједињење свих Срба у једну велику државу под покровитељством Русије. Након убиства кнеза Михајла, малолетни кнез Милан и намесници посетили су руског цара Александра II у циљу продужавања савезништва и добрих односа, исте године им је речено да негују добре добросуседске односе са Хабзбуршком монархијом због стварања Тројецарског савеза. Нову кризу на Балкану представља устанак у Босни и Херцеговини 1875. године. Црна Гора и Србија помагале су устанике тајно са јасним тенденцијама како би се прошириле. Црна Гора би тако добила Херцеговину, док би се Србија проширила на територију Босне. Како то неретко бива о судбини малих држава одлучују често велике и моћније, тако је било и у овом случају. Одмах по објави рата Турској, Русија и Аустро – Угарска састале су се у Рајхштату и усменим путем се договориле о подели интересних сфера. Био је предвиђен сваки могући сценарио, те је одлучено да у се Црна Гора и Србија узму у заштиту ако изгубе рат, ако победе да им се ускрати уједињење и стварање велике државе, док би се Русија и Аустро- Угарска прошириле на освојене територије. Србија је преценила своје могућности и ушла у рат неспремна, доживела је тежак пораз код Ђуниса и Русија је била приморана да

⁶Историја, V-1, стр 55.

интервенише и спаси пропаст Српске државе. У том циљу мења се и договор са Аустријом, по коме јој је дозвољено да у погодном тренутку окупира Босну и Херцеговину, самим тим чином издани су српски ратни циљеви и учињена им је медвеђа услуга. Русија покреће рат против Турске 24. априла 1877. године, измучена Србија придружила се Русији и у овом војном походу. Миром склопљеним у Сан Стефану издати су сви ратни циљеви Србије, донета је одлука у корист руских интереса о стварању велике Бугарске државе преко које би русија остварила своју вековну тежњу о изласку на топла мора. Овим миром Србији је такође била предвиђена самосталност. Овакав развој догађаја пореметио би односе у Европи, те су се велике силе удружиле и затражиле ревизију Санстефанског мировног уговора. То је и урађено на Берлинском конгресу (13. јуна 1878 - 13. јула 1878. године). Србији је призната независност и право да присаједини нишки, пиротски, врањски и топлички округ.⁷ Од овог тренутка кормило српске политике се све више одаљава од Русије и приближава Аустро – Угарској. На овај вид одаљавања од русофилске политике утицало је и уједињење Бугарске и благослов руског цара браку Петра Карађорђевића и кнегиње Зорке.

Први светски рат био је пред вратима, Немачка и двојна монархија склапају такозвани одбрамбени савез (1879. године) коме се убрзо придружује и Италија (1882. године) чиме овај савез добија име - Тројни савез. Са друге стране Русија и Француска у низу договора између 1891-1894. године склапају савез о пријатељству и узајамној помоћи. Опасност од Немачке на мору ка овом савезу гурало је и Енглеску. За оба савеза од стратешког значаја било је Балканско полуострво, оно је било привлачно због разних сировина, али и као подручје за ново тржиште и капитал. Процес формирања нових држава скоро је био готов, оне су биле економски слабе, те су лако постале зависне од великих сила. Руске тежње ка Балкану биле су да спречи ширење централних сила и да за себе обезбеди излазак на мореузима и освајање Цариграда.

У Србији на власт 1889/90 године долазе радикали под вођством Николе Пашића. Ова промена власти одражава се и на досадашњу политику одаљавања од руске империје. Русофилски орјентисан Пашић убрзо обнавља добре односе са Русијом. Отежавајућа околност брзом побољшању односа био је млади краљ Александар који врши државни удар, враћа свог оца краља Милана у земљу, који је пре тога дао заклетву након руске помоћи да његову коцкарски дугови буду исплаћени, да

⁷Никола Б. Поповић, *нав. дело* стр 32.

се никада више неће вратити у Србију. Русија има намеру да се окрене азијској политици, али јој честе промене владе и нестабилна ситуација на Балкану никако не одговарају. Сплетом занимљивих околности, како су последња два Обреновића учинила корак ка одаљавању од Русије, тако су исти Обреновићи учинили корак ка поновном зближавању. Тај корак заснивао се на сукобу између младог краља Александра и краља Милана око избора будуће невесте за млагод краља. Док је краљ Милан уговарао брак у Немачкој, млади Александар је изразио своју жељу да се ожени грађанком Драгом Машин. Та његова одлука разбеснела је краља Милана који је у знак протеста остао у иностранству, што је свакако погодновало Русији. Краљ Александар је у знак побољшања односа са Русијом захтевао да му руски цар буде кум на венчању, што је руски цар прихватио преко посредника. Упркос свему, Александру није остало још много времена. За мајски преврат који се против њега припремао како се наводи у историографији знале су и Аустрија и Русија, али су одлучиле да се не мешају и Александра пуне својој судбини. Након успешног атентата обе земље су без противљења признале новог владара и нову династију на челу са Петром Карађорђевићем. Ове две државе једине су послале своје представнике на крунисање новог краља и то Русија као највећи савезник Србије и Аустрија, као њен највећи непријатељ. Иако је нови владар био добро прихваћен од великих сила, убрзо им се замерио не показујући много интересовања око завереничког питања. Све док се ово питање није решило крајем маја 1906. године, Србија је пролазила кроз тешке године у којима је дошло до царинског рата са Хабзбуршком Монархијом, док се од Русије није могла очекивати интервенција, будући да је ова била заузета ратом са Јапаном. Да ситуација буде додатно отежана у европској штампи се током 1904. године појавила вест о међусобном договору Русије и Аустро – Угарске, по ком је Русија дозволила окупацију Босне и Херцеговине. Никола Пашић, енергично је реаговао и одмах контактирао министра иностраних послова Русије који су категорички одбили сваку основаност сумње. Аустро – Угарска је показивала тежње ка градњи железнице до Косовске Митровице којом би повезала Балкан са средњом Европом и тако олакшала транспорт. Русија је кроз ове планове видела заокрет у политици који двојна монархија користи знајући да је Русија слаба и измучена изгубљеним ратом са Јапаном. Потпомогнута од стране Немачке, Аустрија се одлучила на акт присаједињења. Аустријски цар Франц Јозеф је 5. октобра 1908. године потписао акт о проширењу

свога суверенитета на Босну и Херцеговину, а сутрадан, то је и објављено.⁸ Европско јавно мњење сазнало је да постоји неко српско питање за време анексионе кризе. До тог времена Европа је знала да постоји мала српска држава позната из ранијих времена са династичких скандала са бесомучних партијских борби, са сталних криза, државних удара и преких судова. Проглас анексије БиХ (1908) значи у политичком погледу још већи прелом у односима између Србије и Аустро – Угарске, него царински рат на економском пољу.⁹ У циљу сређивања односа српско посланство предвођено престолонаследником Ђорђем Карађорђевићем и Николом Пашићем посетило је руског цара у Петрограду. Никола Пашић био је очаран срдчним пријемом. Главну тему разговора Никола Пашић је овако сажео: „ Није ништа обећао, али саосећа за наше невоље. Каже: да морамо да чекамо осам до десет година и да све трпимо, а видео сам да му је било криво што је морао да каже, па је пожurio да нас утеши и каже: Ми вас никада нећемо оставити“.¹⁰ Актом анексије упереним директком против Србије, Аустро – Угарска је настојала да за сва времена уништи наду Србије ка ширењу у том правцу. Русија и Енглеска стале су на страну Србије, али када се криза сувише заоштрила 1909. године морале су да попусте пред агресивним тежњама Немачке. Анексиона криза окончана је немачким ултиматумом Русији од које је тражено да призна свршен чин, што је Русија и морала да уради, а одмах за њом и Србија. Једна у низу криза била је решена, рат је само привремено одложен.

Тренд стварања савеза у Европи проширио се и на Балканско полуострво. Савез који је Србија настојала да створи требао је бити одбрамбеног типа, да се чува северна граница од Аустро – Угарске, а у исто време да се заврши коначна борба са Турцима. Први преговори вођени су између Срба и Бугара о чему је била обавештена и царска Русија. Русија је настојала да их одговори од ратних сукоба будући да је још била слаба и исцрпљена недавно изгубљеним ратом. Коначни договор потписан је 13.марта 1912. године и тиме је створен уговор о савезу по коме су разграничене сфере утицаја на српску, бугарску и спорну сферу утицаја. Успех балканских држава и пораз Турске је код великих сила донео помешана осећања. Одједном су се Руси нашли уплашени за Цариград, Бугарска војска је била надомак освајања. Бугаре у Цариграду нису желели ни Енглези, док је Немачка срдчано потпомагала Бугарску ка том чину. Договорено је да

⁸Никола Б. Поповић, *нав. дело* стр 49.

⁹Станоје Станојевић, *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда : прилози питању о почетку Светског рата*, Београд 1923. стр 15.

¹⁰Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд, II, стр. 190.

Бугарска прекине ратне операције и да део својих трупа пошаље на фронт којим је оперисала Србија уз утврђено разграничење линијом Енос – Мидија. Како то неретко бива победнице су се завадиле око разграничења. Србија се осећала угроженом јер је морала да повуче своје трупе са Јадранског мора под притиском Аустро – Угарске, док би се по одредбама мировног уговора Бугарска проширила тако да би заокружила Србију са истока и југа и пресекла јој границу са Грчком и Егејским морем. Незадовољна бугарским ширењем била је и Грчка што ју је ујединило са Србијом у истим тежњама ка стварању заједничке границе. Русија је настојала у више наврата да посредује у смиривању тензија, да позове представнике свих сукобљених држава на разговор, али до тога није дошло, већ је убрзо избио II балкански рат. Преценивши своју снагу и моћ Бугарска је убрзо била приморана да затражи интервенцију Русије у циљу смиривања односа. Епилог рата био је Букурешки мир којим је Србија знатно увећала своју територију. У тим тренуцима све више је сазревала мржња и идеја вођена њом у Аустро – Угарској о коначном обрачуна са јужним суседом.

После извесних неспоразума током 1912-1913. године, српско – руски односи развијали су се у повољном правцу. О томе сведочи и посета Петрограду у јануару 1914. године. Том приликом престолонаследник Александар и Никола Пашић говорили су са царем Николајем II о балканским проблемима и рату који је био готово изванредан, као и о неопходној војној помоћи у оружју и муницији за српске ратнике.

3. Сарајевски атентат – учвршћење српско-руских односа и рат 1914 године

3.1. Атентат

Први Светски рат започет је чудно, а једнако тако чудно је и окончан, али између осталог био је то најразорнији рат вођен до тада у историји. Био је то први глобални конфликт који се водио не само на пољима Француске, већ и на планинама, у пустињама, у ваздуху и на мору. Идеја за које су се борили и умирали људи у то време обликују и наш свет – национализам и демократија, владавина међународног права и права народа.

Аустро – Угарском је већ шест деценије владао Франц Јозеф као цар Аустрије и краљ Мађарске. За сво време власти није ни помишљао на било какве реформе. Током 1905. године избијају немири широм престонице Аустро – Угарске, након тога 1912. године се јављају немири и у Будимпешти, док је читав период 1914. године до избијања рата пропраћен демонстрацијама широм земље у којима је неретко реаговала полиција. Овакви догађаји погодовали су Србији, као малој и потлаченој држави и она је у њима видела почетак своје борбе за слободу. Добру прилику за почетак својих акција млади, милитантни и револуционарно расположени добровољци оформљени око групе под називом „Млада Босна“ видели су у посети аустријског надвојводе Франца Фердинанда Сарајеву. Знало се да Франц Јозеф неће још дуго поживети, те је Франц Фердинанд¹¹, његов сестрић био већ припреман за цара. Он се умногоме разликовао од ујака, почев од тога да је увидео потребу реформи и нездовољство мањинских народа у оквиру Империје. Сматрао је да ће реформама задовољити словене и тиме умногоме олакшати своју власт. У више наврата је Франц Фердинанд излазио и јавно говорио о потреби мира и о томе како рат са Србијом ништа неће донети, однео би много младог

¹¹ Престолонаследник надвојвода Фрања Фердинанд рођен је 18. децембра 1863. године у Грацу. Отац му је био надвојвода Карло Лудвиг, брат цара Фрање Јосифа. Након смрти престоилонаследника Рудолфа у Мајерлину, Фердинанд је проглашен за наследника престола Аустрије и Угарске. Оженио се грофицом Софијом Хотековом, која је по пореклу била Чехиња. Он је био отворени непријатељ Срба и да се он слушао могло је раније доћи до сукоба са монархијом. *Трговински гласник*, број 130. Београд, уторак, 17. јун 1914. године, стр 3.

становништва, док би добили пар стабала шљиве, пашњаке са брабоњцима и гомилу бунтовних убица. Дан за посету лоше је изабран, велики празник код Срба и значајан датум, све се то могло тумачити као акт провокације и показивања моћи. Бечу је сигнализирано да је датум посете лоше изабран и да је готово за очекивати да ће доћи до непредвиђених околности, упркос свему наведеном посета није била одложена. Рано ујутру 28. јуна Франц Фердинанд је са супругом возом стигао у Сарајево. Иако су од стране амбасадора Србије у Бечу били упозорени на евентуалне могуће проблеме и на ни мало срчан пријем, обезбеђење овог догађаја било је слабо. У опуштеној и безбрижној возњи у аутомобилу са отвореним кровом ради разгледања града од станице до центра града завереници су покушали да убију надвојводу. Бечка Н. Сл. Преса, наводи како је надвојвода најпре избегао покушај атентата бомбом, одбивши пакет брзим покретом руке. Након што је бомба експлодирала ранила је потпуковника Мерцију¹². Након што је стигао у већницу, где је требао да држи говор Франц Фердинанд је узвикнуо „Господине начелниче, ја вам долазим у посету, а ви ме дочекујете бомбама. То је страшно! Сад изволите говорити“¹³. Надвојвода је након тога изразио жељу да жели да види како је рањени потпуковник, и на путу ка гарнизонској болници извршен је други атентат¹⁴. Када се сплетом чудних и занимљивих околности срећа осмехнула Гаврилу Принципу, младом момку, загриженом за идеју ослобођења и уједињења и ни мало вештом са оружјем. Возач који је управљао аутомобилом којим се надвојвода кретао са супругом погрешно је скренуо и док је покушавао да се врати на прави пут, Принцип се нашао лицем у лице са својом метом. Скривши на надвојводин ауто, из непосредне близине био је прецизан. Чинило се да надвојводкиња Хоенберг није осетила рањавање, умрла је кад су стигли на коначиште. Рана надвојводина била је страшна, он је био сав у крви. Крв је лептела из вратне жиле¹⁵.

3.2.Последице атентата- Јулска криза

Након убиства Фердинанда уследила је једна велика општа збрка, Србија у страху од рекације Беча, сама на позорници и све више се окреће Петровграду, који се показао као истински пријатељ српског народа. Реакције руског народа и високих

¹² Трговински гласник, 16. јун. стр 2.

¹³ Др Ситон Ватсон, *Сарајево: студија о узроцима светског рата*, Издање „Нове Европе“, Загреб 1926, стр.66

¹⁴ Трговински гласник, 16. јун. 2 стр, Политика, 16 јун. 1914, стр 2-3; Бојана Нешић, *Србија на почетку Првог светског рата*, У: Ниш ратна престоница Србије 1914/1915, Народни музеј Ниш, 2014, 20-22.

¹⁵ Исто, стр 2.; С.Ватсон, *нав дело*, 67.

политичких кругова и самог цара Николја II могла се видети, из казивања посланика Спалајковића, реакције народа Русије на улицама, и казивањем руских новина.

Вест о убиству аустроугарског престолонаследника је у Београду и Петрограду примљена са зебњом. Руски цар Николај II је сазвао ванредну седницу министарског савета на којој је говорено, о политичкој ситуацији након атентата. Даље је претресано питање да напади на Србе могу довести до међународних заплета.¹⁶ Руски посланик у Београду Хартвиг узбуђено је узвикнуо: „Надајмо се да неће бити Србин!“¹⁷ По добијању званичних информација, у Србији су прекинуте видовданске свечаности, позоришта и кафане су затворени, забрањено је народно весеље и уведена шестонедељна дворска жалост.¹⁸ Из државног врха изразили су саучешће у Беч. Влада је енергично осудила атентат и предузела мере за откривање саучесника на српској територији. Но, аустроугарска штампа, на подстицај власти, одмах је почела да криви Србију као организатора. Бечка штампа тврди да је судска истрага већ показала да је сарајевски злочин припремљен у Београду; надаље, да је читава завера у ширем смислу организована у Београду међу омладином инспирисаном идејом о Великој Србији, као и да београдска штампа подбуђује јавно мњење објављујући чланке о неподношљивим условима у Босни. Овакви чланци, према бечкој штампи, имају снажан утицај с обзиром на то да се српски листови у великим количинама кријумчари у Босну, преноси Јован Јовановић у телеграму Николи Пашићу¹⁹. Такође у тим првим данима Јовановић је саопштаво српској влади, да ће овај атентат бити искоришћен као политичко оружје против Србије, да и Немачко јавно мњење под утицајем Беча, бива непријатељски настањено против Србије. Јовановић је саопштио да није могао бити примљен, код грофа Бретхолда 30. јуна 1914. , али да је разговарао са државним подсекретарем и саопштио му да Српска краљевска влада најергичније осуђује злочин и да ће учинити све да докаже да како она нема никакве везе

¹⁶ Политика, 23. јун 1914. год, стр 2.

¹⁷ Н.Поповић, *нав дело*, 75; Мирослав С. Радојевић, *Србија и Русија 1913-1918, докторска дисертација*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2019, стр 119.

¹⁸ Н.Поповић, *нав дело*, 75.

¹⁹ <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1293--1914?lang=lat>, приступљено: 12.11.2020.

са тим, и да ће максимално помоћи да уколико буде таквих лица у Србији да се изведу пред суд правде²⁰.

Пред Краљевским посланством су свакодневно избијале демонстрације. Руски амбасадор је хвалио такт и достојанство Јована Јовановића, као и његову упорност и истрајност, у околностима када је доживљавао низ непријатности, презир и избегавање од званичника домаћина. Док с друге стране Спалајковић у Петровграду, настојао је да придобије руске високе политичке кругове, за одбрану од Беча, и њене све веће агитације против Србије. Сутрадан након атентата 29. јуна 1914. Петровградско Вечерње време је објавило изјаву српских дипломатских кругова. У изјави се тврдило да атентат нема никакве везе са краљевином Србијом, јер у њој нема никаквих револуционарних организације, и да је то све измишљотина бечких дипломатских кругова. Да је главни кривац сам Фердинад, јер је отпутовао у Босну, иако је претходно био обавештен о потенцијалној опасности. Спалајковић је на крају нагласио да Беч хоће по сваку цену да докаже да је завера скована у Београду. Након тога Спалајковић је наставио да оптужује Беч.

Спалајковићев испад није одвратио шефа министарства на Дворском тргу од благонаклоног става према Србији. У поменутом разговору са аустроугарским отправником послова грофом Оттом Чернином, прекинуо је излагање да ће Аустро-Угарска можда морати сама да нађе инспираторе у Београду. Са подсећањем да ниједна друга држава није страдала од атентата припремљених на туђем земљишту, као Русија, упозорио је: „Не идите тим путем.“²¹ Изгреди против српског становништва утицали су и на расположење руске јавности. Сазонов је пред немачким послаником Пурталесом, осуђивао атентат, али и осудио нападе на Србе у Босни. Спорио је одговорност званичног Београда, када није нађен „ни најмањи доказ о томе“. Останак Пашића на власти, по њему, гарантовао је „да Србија није легло немира“. Свакако, мислио је како треба избећи опасне ситуације. Због антисрпског расположења у црно– жутој монархији упозоравао је, преко Спалајковића и Хартвига, на уздржавање од пренагљених корака и умиривање јавности. Пашић му је потврдио да разуме околности – влада је решила да не реагује на „недостојну провокацију Аустрије“. Руска штампа је

²⁰<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1293--1914?lang=lat>

²¹ С.Ватсон, *нав. дело*, 147-148,

све више бодрила и пружала потпору Србији, истицала је да није сама у борби за својом слободом и против срамних захтева грофа Бретхолда наводи „Руско Слово“²².

Убрзо након атентата Сазонов је примио вести од Шебека, руског посланика из Беча, како ће аустроугарска тражити од београдског кабинета да се предузму све мере које би показале да нити завере иду из Београда. Да у војним и клерикалним круговима царује велика убуђеност не само против Србије него и Русије, која наводно води антиаустријску агитацију²³. Сазонов је обавештавао Хартвига о растућој нетрпељивости у Аустрији према Србији, те је саветовао српској влади крајњу опрезност у односу са моћним суседом.

3.3. Смрт Николаја Хартвига- истински пријатељ Србског народа

Николај Хартвиг није имао непријатељску политику према нама; његова политика била је, на против, пријатељска. Али је и он радио на своју руку, независно од Петрограда. У лето 1909. године, је Хартвиг је наименован за посланика у Београду. Пре тога је био посланик у Техерану, одакле је уклоњен јер је радио без упутстава из Петрограда. Имао је обичај да води своју личну политику, независну од Петрограда. Како је радио у Техерану, тако је радио и у Београду. Хартвиг никад није служио на Западу, а ни по својој природи није био „западњак“. Он није много пазео на дипломатске форме, што није била тако велика погрешка, али он тако исто није имао ни дипломатске обазривости, што је већ озбиљније било. Био је активан, интелигентан и познавао је добро Балкан²⁴. Хартвиг је, поред тих добрих, имао и других особина које су, у више прилика, сметале оним добрим особинама и спречавале их да добију маха. Био је сујетан, и волео је да се истакне над другима. Био је недисциплинован, самовољан и ауторитативан, и хтео је да наметне своје погледе и своју вољу и другима, и у Београду и у Петрограду. Заузео је став проконсула, и мешао се у наше унутрашње послове. Штитио је поједине наше странке, и политичке па и неполитичке људе, каткад добро, каткад рђаво инспирисан. Мешао се и у постављање чиновника. У том му је ишао на руку, прво, нарочити и изузетни положај који су руски посланици, као представници велике словенске Русије, код нас имали, повољнији него што су га имали

²² Политика, среда 25. јун 1914, стр 2.

²³ Н.Поповић, *нав дело*, 76.

²⁴ Мирослав Јовановић, *Срби о Русији и Русима, Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750-2010)*, Београд 2011, стр 331-332.

други страни посланици²⁵. Хартвиг је имао несумњивих заслуга у стварању српско-бугарског савеза. Он се сав био заложio за тај посао, унео у њу још више живости, посредовао између нас и Бугара, у том циљу одлазио и у Софију, и био у сталном додиру са творцима балканског савеза код нас²⁶.

Тешка дипломатка ситуација имала је последица на слабо срце руског посланика у Београду. Због кризе око сукоба цивилних и војних власти, више пута је одлагао одлазак на лечење. Како се приближавао имендан краља Петра, поново није желео да оде, а не укаже пажњу старом владару. Први секретар Штрандман приметио је последице умора, у потпуној равнодушности претпостављеног према околини. Најзад, Хартвигу је 10. јула стигла дозвола за одсуство, што му је побољшало расположење.

Увече истог дана, око 9 сати заказао је посету аустроугарском посланику Владимиру Гизлу. Штампa Двојне монархије га је нападала „са доказима“ око наводне умешаности у Видовдански атентат, те је хтео да се објасни. Гизл га је срдечно дочекао, сместио у фотељу и током пријатељског разговора позлило је Хартвигу. Он се руком ухватио на ону страну где му је срце, оборио галву и пао на патос. Гизл је одмах скочио да му помогне. Лекари др Симоновић и др Николајевић су покушали да спасу Хартвига, али помоћи му није било²⁷.

Хартвиг је био велики пријатељ Срба, потпомогао је Србију много у Балканским ратовима, захваљујући његовим извештајима Русија је имала тачан увид у дешавањима на Балкану. Био је веома цењен дипломата, искрен пријатељ руског цара и министра Сазонова. Својим деловањем задужио је много Србију, која је испунила његову жељу да буде сахрањен у Београду²⁸. У Петроград, влада је изразила „дубоко саучешће“ поводом великог губитка, „како за Русију, тако и за цело Словенство“. Значај који је Хартвиг имао у заступању српских интереса потврдила је жеља да буде сахрањен у Београду. Сазонов није постављао препреку – дозволио је остварење намере, коју су подржале ћерка и удовица дипломате.

Сахрана се претворила у велику општенародну процесију, што је, према Спалајковићу, произвело дубок утисак у петроградским круговима и „још више учврстили руске симпатије за нас“. Сахрани је присуствовала српска елита у

²⁵ Исто, 333.

²⁶ Исто, 334.

²⁷ Застава, 28. јуни (11. јул) 1914, стр 1; Политика, 28. јун 1914. 2-3.

²⁸ Исто, стр. 1., Пијемонт, 2. јули, стр 2.

пирисуству престолонаследника Александра Крађорђевића, као и делегација сељака придошлих са свих страна, који су желели лично да одају почаст омиљеном дипломати.²⁹ За Хартвига се могло рећи, „да је чак и својом смрћу хтео да користи Србији“. Посланик у Петрограду је и у своје име поручио венац за сахрану. Од Пашића је 18. јула добио инструкције да пренесе велику благодарност за пристанак, да се „Хартвиг овде погребе, и што су осећаји српског народа наишли у Русији на тако повољан одзив и оцену“³⁰. Како се поново нису десили никакви инциденти и напади на стране поданике, аустроугарска штампа их је измислила.

3.4.Аустро-угарска нота

Руска дипломатија је од почетка јула износила став да неће допустити изолован сукоб. На подстицај Италије и са обавештењима из Беча, Сазонов је 18. јула упозорио аустроугарског и немачког амбасадора да би Русија реаговала у случају угрожавања независности Србије³¹. Русија је била спремна штити Србију, то се могло видети и приликом посете Русији преседника Француске Поенкаре, у време јулске кризе. Његова посета 21-23. јула није била случајна, као што и није било случајно чекање аустроугарске владе одлазак из Русије да би предала ултиматум. При доласку и поздрљвању с дипломатским кором, Поенкаре је рекао Сапарију, да се српско питање при доброј жељи може решити лако, а онда додао да је руски народ ватрени друг Србије, а Француска савезница Русије. Што се могло схватити као упозорење³².

Отправник послова Штрاندман, о информацијама за спремање Аустро-Угарске да постави „извесне захтеве“, наредног дана разговарао је са регентом и председником владе. Вести су код њих побудиле забринутост, великим делом и због лошег стања војске. Александар је изразио потребу за хитном испоруком одобрене помоћи у наоружању из Русије. У циркулару краљевским посланицима, Пашић је молио да стране владе делују у духу помирљивости. Србија је желела пријатељске односе и била спремна за сарадњу у истрази. Ипак, није могла да прихвати захтеве супротне са очувањем независности и државног достојанства. Од Русије је тражила покровитељство и подршку. У „име мира“, царској дипломатији остављен је простор да учини шта држи

²⁹ Душан М. Бабац, *Србија и Русија у Великом рату*, Евро-Ђунти, Београд Димитрија Туцовића 41, стр 33.; Пијемонт, 2 јули, стр 2.

³⁰ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 47; М. Радојевић, *нав дело*, 120.

³¹ Н. Поповић, *Србија и Царска Русија*, 76.

³² Исто, 78.

за сходно, ради побољшања односа Србије и Аустро-Угарске. Руска заштита у претходним кризама била је довољна да заузда северног суседа. Поред званичних кругова, и јавност је помно пратила став Петрограда³³.

У провладиној Самоуправи бранило се наслањање на „братску Русију“ и њене савезнике. Уочи предаје ултиматума, Политика преноси делове текстова из стране периодике о одлучујућем ставу Русије у потенцијалној кризи. Новости су писале о посети француског председника Рејмона Поенкареа Петрограду. Према аутору уводног чланка од 22. јула, тај сусрет има „особити значај“. Од две државе се очекивала „моћна потпора“ у „овим данима тако пуним искушења“. У наредном броју, под насловом „Руска војска у случају рата“, преносио се чланак дописника париског Матена из Петрограда о величини руских и француских оружаних снага у случају рата са Аустро-Угарском и Немачком.³⁴

На руској страни, Новоје времја је 20. јула писало о спремању ултиматума са кратким роком за одговор. Црно-жута монархија наводно је планирала оштру реакцију против српског становништва и „великосрпске идеје“. Аутор текста је сумњао у ефикасност таквих, „драконских мера“. Мисао о уједињењу постала је „душа српског народа“, коју је немогуће угушити, а полицијски терор је могао само да изазове револуцију.

На дан предаје аустроугарске ноте, 23. јула, у листу су се појавиле вести из „београдских владајућих кругова“. Напис је преносио да Срби не верују у могућност ултиматума. Није постојао повод, ни докази о учешћу у Видовданском атентату. Чланак завршава закључком да влада много већи оптимизам, него два дана уназад и да се на корак гледа са „пуним спокојством“.

Тајмс пише да се Аустрија у многоме преварила, ако мисли да Русија неће стати уз Србију, јер напротив у Лондонским високим круговима влада мишљење да ће Русија, ако Аустрија постави захтеве који вређају самосталност Србије или достојанство српског народа, бити уз Србију, па ће приступити најенергичнијим мерама.³⁵ Лист „Журнал“ пише да се налазимо пред једном антисловенском мером, пред којом Русија не може остати равнодушна. Аустроугарска се налази пред

³³ М. Радојевић, *нав дело*, 122-123.

³⁴ М. Радојевић, *нав дело*, 123.

³⁵ Политика, четвртак 10. јул, 1914. Стр 2.

алтернативом да свој мач забоду у воду или изазове општу катастрофу.³⁶ Писање Политике, о наклоњености Русије бива све више, Русија је уз Србију, Русија и Француска су уз Србију. Она преноси и писање тамошњи медија и манифест Цара упућеног свом народу, који каже: „Наша словенска сестра Србија се налази у великој опасности, Русија узима под своје моћно окриље Србију и ко њу нападне, напао је Русију, зато наређујем мобилизацију...“³⁷

Аустро-Угарска је хтела да отежа усаглашавање гледишта између два најближа члана Антанте. Амбасадор Сапари је приватно изјавио Спалајковићу да у Бечу гледају „мирно на наше односе“. До ког нивоа је ишла акција заваривања сведоче и изјаве посланика Гизла руском отправнику послова у Београду, дан пре предаје ултиматума. Препредени барон је најавио спремање „невине“ ноте, која неће садржати „ништа страшно“. Српска влада ће дати одговор „и тиме ће се све завршити“. Занимало га је да ли је Пашић у престоници и ко га заступа. Штрандман се јасно сећа речи Гизла, да „нема ни говора о рату“. Аустроугарски посланик је тада већ имао јасне инструкције да 23. јула учини „корак са ограниченим роком“ од 48 сати.³⁸ У одсуству премијера, ултиматум је тачно у 18ч примио његов заступник, министар финансија Лазар Пачу³⁹. Након одласка Гизла, он је телефоном у 18:20 хитно позвао Штрандмана да дође. Руски отправник послова био је „први странац“, упознат са текстом ултиматума. Он је обећао да ће пренети Пачуову молбу за заштиту у Петроград и саветовао попустљивост до крајњих граница, док силе „не омекшају“ захтеве. Од одговора на ултиматум, упозорио је, зависи будућност Србије⁴⁰. У току вечери Штрандмана је посетио регент Александар. Он је желео да сазна став царске владе и тражио савет шта да чини, како би помогао излазак из тешке ситуације. Штрандман је изразио лично мишљење да ће Русија стати уз Србију, а престолонаследнику дао препоруку да пише руском цару и тражи помоћ и заштиту. Убрзо по повратку наредног јутра, и Никола Пашић је посетио

³⁶ Политика, 12. јул 1914, стр3.

³⁷ Политика, 14. јул 1914, стр2.

³⁸ Б.Нешић, *нав дело*, 22; О понашању Гизла током јула месеца највише пише лист Политика, тако она 5. јула пише да је отпутовао у Беч по инструкције од грофа Бертолда, за преставку нашој влади. 10 јула вратио се у Беч и пренео инструкције Гизлу, како да поступи код наше владе.

³⁹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца II књ. 1914. година Битка на Дрини*, Београд, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице 1925,стр 6; Ултиматум је саставио барон Александар Мусулин, а дотерао га је сам министар спољних послова гроф Бертолд. Намерно написан тако да буде неприхватљив за српску Владу, ултиматум је, поред оптужби Србије да је идеја атентата настала у Београду, оружје и муницију дали српски официри и чланови Народне одбране, а атентаторима за прелаз у Босну помогле старешине српске пограничне службе, донео и десет захтева које српска Влада мора да испуни. Б. Нешић,*нав дело*,22-23.

⁴⁰ М. Радојевић,*нав дело*,125.

руског дипломатског представника. Његова тактика за решење кризе подразумевала је добијање на времену, како би силе имале шансу да реагују. Ултиматум није требало да се прихвати, нити да се одбије, већ да одговор буде мирољубив по свим тачкама, које не унижавају државно достојанство. Сличну поруку је послао и осталим великим државама.⁴¹ Апеловао је на заштиту Србије и дејство ка умерењу захтева Беча. Влада је на седници одлучила и да се Регент обрати за помоћ краљу Италије и руском цару. Вршилац краљевске дужности је 24. јула, сходно томе, преко Штрاندмана, послао телеграм Николају II о понижавајућим захтевима у ултиматуму.

У Петроград су прве информације о предаји срамног ултиматума стигле из италијанског посланства у ноћи 23/24 јула. Изјутра, дошла је потврда Штрандмана. За Николаја II вест је била узнемирујућа. Ни Сазонов није могао да се отме утиску да се ради о уводу у европски рат. Током целог дана водио је разговоре са страним представницима. Најбурнији је био сусрет са немачким амбасадором, који је из кабинета изашао црвеног лица. Рус му је отворено сасуо да неће оставити Србију саму против Аустро-Угарске⁴².

У Петрограду су озбиљно схватили опасност од која прети од стране Централних сила, па је на иницијативу Сазонова, 24 јула, одржана је седница министарског савета. Сазонов је истакао да Србија се није још обратила за помоћ Русији, али ће се обратити па је потребо одредити шта чинити даље. На предлог Сазонова донети су закључци:

- заједно са другим државама да се затражи продужење рока за одговор, како би се омогућило владама великих држава да изуче документ о сарајевском атентату;
- упутити савет Србији, у случају да не може сопственим снагама да се заштити од евентуалног оружаног напада Аустро-Угарске, да се не супроставља, него да изјави да се Србија покорава сили предајући своју судбину одлуци великих сила⁴³.

Дипломатија Централних сила поново се определила на стварање забуне у противничком блоку. Аустро-Угарска је одлучно отклонила предлог за пролонгирање,

⁴¹ Н. Поповић, *нав дело*, 80; М. Радојевић, *нав дело*, 125.

⁴² М. Радојевић, *нав дело*, 126.

⁴³ Н. Поповић, *нав дело*, 81.

али њени представници у Паризу и Лондону уверавали су да је у питању обична „нота са роком“. У случају незадовољавајућег одговора или кашњења, дошло би до прекида односа, што је повлачило војне припреме, не и отпочињање дејстава. Немачка је појашњавала да нема ништа са садржајем ноте, али оправдава „леgitимне“ потезе. Српска Влада је прихватила већи део захтева из ултиматума. Преостала два су пружала прилику бечким органима да самостално воде истрагу и мешају се у унутрашње послове државе. Ни они нису одбијени, већ је остављен простор да се ствар реши у додатним објашњењима. У случају да влада Двојне монархије не буде задовољна, предложена је предаја спора на решење Хашком суду или великим силама. Гизил је пренео Пашићу одговор у име своје владе, сматрао га незадовољавајућим, и саопштио да су дипломатски односи између Србије и Двојне Монархије прекинути. Након тога барон Гизл изашао је на улицу, напустио Београд са својим посланством и прешо у Земун⁴⁴. Штрандман је лично видео „дубоку потресеност“ Пашића око исхода.

Велика очекивања од православне царевине била су изражена. „Све је зависило од Русије, и сви погледи су тамо били управљени“, наводи ађутант регента Александра, Панта Драшкић. Министар народне просвете Љубомир Јовановић прекорео је песимизам Штрандмана, поводом мишљења о неспремности Русије за рат. По новинама су се ређали наслови: „Србија није усамљена“, „Србија је безбедна, Русија је уз њу“, „Руси за Србију“, „Русија се диже“. Политика и Новости 25. и 26. јула објавиле су да Русија не може остати равнодушна у аустроугарско-српском конфликту. Лист Стража је обавештавао о „величанственим манифестацијама“ у Петрограду и „непрегледној маси света“ испред посланства, која „френетички“ кличе Србији. Стража је такође писала и о срамном нападу на наш част и образ, као и да Аустрија тражи од нас да се прогласимо за њену провинцију.⁴⁵ Током 27. и 28. јула преносиле су се вести о „кључној“ улози Русије и значају њене позиција на држање Француске. Правда је то називала „историским преокретом“. И на „одбијање ултиматума“, гледало се као на последицу руске подршке. Новине Балкан 28. јула објавиле су текст „Снага Русије“, са анализом њене војне и економске моћи. Закључак је био да је словенски „колос прва војничка сила у свету“. У Стражи су се истог дана нашле „поуздане информације“ владе о „ванредно повољном расположењу“ руског народа за Србију⁴⁶.

⁴⁴ Политика, 12. јул 1914, стр 1.

⁴⁵ Стража, недеља 13. јул 1914, број 191, 1.

⁴⁶ М.Радојевић, *нав дело*, 131.

Провејавало је другачије расположење. Новоје времја је оптужило Миљукова за „циничну неодговорност“ и „злобе“ према Србији. Новине су на насловници 25. јула, упоредо са текстом ултиматума, дале њено правно и политичко тумачење из пера српског посланика. У детаљној анализи спољнополитичког кореспондента, аустроугарски корак у Београду назван је „гажењем, не само права, него и обичне пристojности“. Лист близак Министарству иностраних дела имао је информације о немачкој подршци према агресорској политици Беча. До сличних података дошао је и Петербуршки курир. Заједно са Вечерње времја позивали су да се, у случају аустроугарског напада, војно помогне Србији. Рускоје слово писало је о немогућности да „српска трагедија“ остане локализована. „Изазов Србији јесте у исто време изазов Русији“, настављају Руске вједомости. У петроградским високим круговима дискутовало се о дугу Русије да иступи у заштиту Србије. Пуковник Борис Сергејевски, изјавио је пред једним новинарем да „joш није било државе, која би примила такве услове“ из аустроугарске ноте. Спалајковић је претеривао са закључком да „никад ниједан догађај није био популарнији“. Пре је постојала велика воља, да се једини преостали савезник на Балкану сачува од пропасти. Најдаље од Руса ишао је поменути вођа октабриста, Александар Гучков. У писму Сазонову од 27. јула, изразио је бојазан да Србија „не буде издана“, као „што смо издали Бугарску, јер смо раније већ издали и Русију“. За то је кривио малодушност цара и државног руководства, улогу Распућина, као и личну попустљивост Сазонова. Министра иностраних дела позвао је „у име велике руске душе Столипина“ да преузме на себе одговорност и спречи „да се препуни, већ вршна чаша стрпљења руског народа“⁴⁷.

Сазонов је joш увек успевао да држи јавно мњење под контролом. Излаз из кризе тражио је у непосредним разговорима са аустроугарским послаником, али гроф Сапари је одбио да дискутује, са оправдањем да није добио овлашћење. Негативан одговор за свако даље претресање текста ултиматума дао је Берхтолд, 28. јула. Истог дана, Аустро-Угарска је објавила рат Србији. Свестан неуспеха идеје о директним преговорима, Сазонов се поново обратио Великој Британији за посредништво. Упоредо, руски цар је ушао у преписку са Вилхелмом II. У оба модуса, излаз из ситуације подразумевао је да Немачка обузда Аустро-Угарску. И сам Сазонов позвао је немачку владу да прихвати британску иницијативу. Али, Немци су остали при ставу да европски рат спречава једино локализација сукоба. Русија није хтела да допусти

⁴⁷ М. Радојевић, *нав дело*, 133.

„казнену експедицију“ против Србије. Аустроугарска објава рата повукла је наредбу за делимичну мобилизацију. Из Берлина су „пријатељски“ упозорили да оружане припреме могу изазвати контрамеру. Њихова понуда, да се Двојна монархија обавезе само на поштовање територијалног интегритета јужног суседа, није могла да задовољи Русе. На Певческом мосту су 31. јула дефинисали услове за прекид оружаних припрема. Формулом се, у сагласности са британским исправкама, тражило да аустроугарска војска заустави операције и преда спор на решење великим силама. Сатисфакција црно-жуте монархије требало је да остане у границама суверених права и независности Србије. Почетак аустроугарског напада и бомбардовање Београда већ су створили узнемиреност у Петрограду. Сазонов је после мучног убеђивања цара, успео да добије дозволу за општу мобилизацију. Корак је послужио немачкој дипломатији да стави рок од 12 сати, закључно са подневом 1 августа, ради заустављања целокупних војних мера. Како се то није десило, Немачка је објавила рат Русији⁴⁸.

3.5. Ратни планови и дејства 1914

Рат је 1914. године затекао Србију неспремну, без икаквог савезничког уговора, осим са Грчком који се тичао, Бугарске. Није постојала , никаква војна конвенција, нити ратни план и операцијски план, у коме би српска војска имала јасно постављен циљ и задатак у оквиру општег савезничког плана. Док с друге стране Русија и Француска су имале војну конвенцију и план у случају рата против Двојне Монархије и Немачке.⁴⁹

Ратни план Србије у основи је био одбранбени, направљен је 1908⁵⁰. С обзиром ако се узме у обзир на географско-политички положај државе и војну слабост у односу на Аустро-угарску, он је једноставно морао бити дефанзиван.⁵¹ Аутори српског плана-начелник Главног генералштаба Радомир Путник и његов помоћник пуковник Живојин Мишић, представили су као основну идеју: држати се одбране, док се политичка и

⁴⁸ М. Радојевић, *нав. дело*, 134-135.

⁴⁹ Др Бојан Димитријевић, *Почетак светског рата и операције српске војске 1914*, У: Србија и Браничево у Великом рату, Историјски архив Пожаревац 2014, стр 21; Бојан Н. Поповић, *Србија и Царска Русија*, стр 88.

⁵⁰ Српски ратни план израђен је 1908. године. На њему су радили начелник српског Генералштаба генерал Путник и пуковник Живојин Мишић. Српски ратни план је настао под утицајем аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908. и турбулентних догађаја који су као одјек анексије потресли српску јавност те године. Основна претпоставка била је да у случају рата са Аустро-угарском, Русија неће остати неутрална, јер би евентуални успех против Србије, значио поремећај односа снага на Балкану, а веровало се да то Русија неће дозволити.

⁵¹ Историја наших ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918, 1932, стр 310.

стратегијска ситуација не разијасне, а потом дејствовати према ситуацији⁵². Сходно овом идејом Србија се и водила у рату. Док с друге стране Русија је имала изграђен ратни план још 1912. године. Они су имали два плана први план Г, сачињен на претпоставци да Немци пошаљу главнину своје војске на исток. Други план А, који је и примењен 1914, предвиђао је продор двеју армија у Источну Пруску, као увод за инвазију у срце Немачке, и офанзиву преосталих армија против Аустрије, с циљем да их потисну са Карпата⁵³.

Одмах након објаве рата Аустро-угарска војска започиње напад на Србију, најпре у виду бомбардовање Београда 28. јула 1914. године, а потом са ораганизованим нападом на Србију из правца североисточне Босне, где је била сконцентрисана главнина војске. Руски велики кнез Николај Николајевич 12. августа 1914., телеграфиосао је престолонаследнику Александру, захтевајући да српска војска крене у офанзиву. Како би изазвала устанак у Монархији и тиме је пралаисла, задатак Србије био је продор у Босну и јужну Аустроугарску, и тако везати што више њених трупа за Србију, и тако олакшати руским трупама у продору ка Галицији.⁵⁴ Али ситуација се на српском фронту изменила преласком Пете аустроугарске армије из Босне у Србију и делова Друге армије преко Саве код Шапца. Српска војска је најпре морала да истера Аустријанце па да крене у офанзиву. Српска војска на крилима успеха из ослободилачких ратова кренула је у против офанзиву са своје три армије, у правцу запада. На Церу⁵⁵ 16. августа се развила прва битка у светском рату у северозападној Србији. На руске и француске молбе Србија је одговорила, контраофанзивом у бици на Церу од 16. до 19. августа, натерала Пету аустријску армију на одступање и одбацила је у Босну, а Четврти аустријски корпус на повлачење код Шапца, преко Саве у Срем⁵⁶. Ратни губици непријатеља били су велики негде око 15.000-16.000 мртвих и рањених војника, као и број заробљеника и ратног плена наводи лист Правда⁵⁷. Након пораза у Церској бици, проширио се страх и осећај да се рат неће завршити добро; овај страх се није проширио само у врховној аустријској команди него и у свим вишим командним инстанцама, већ и међу политичким вођама: Министарство иностраних послова користи сав свој ауторитет да би се борило против намера Врховне команде

⁵² Н.Поповић, *нав дело*, 88.

⁵³ М. Хејстингс, *нав дело*, 86.

⁵⁴ Н.Поповић, *нав дело*, 89-90; А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав, дело*, 87-88.

⁵⁵ Види: Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца II књ. 1914. година Битка на Дрини, Београд, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице 1925.

⁵⁶ Д. Бабац, *нав дело*, 52-53.

⁵⁷ Правда, среда 13.8. 1914, број 200, стр 2.

да што је могуће пре пошаље Девети и Шести корпус са српског фронта Галицији, против Руса⁵⁸.

Значај Србије, у очима савезника након победе на Церу је све више растао, због тога што је она нанела велику материјалну штету аустроугарској војсци, произвела је неповољан утисак о Аустро-угарској у Румунији и Бугарској, на које је њена дипломатија гледала као на своје савезнике. Пошто су на почетку ратних операција против Србије, ангажоване велике и значајне снаге, а главнина војске доста ослабљене пред одлучујућу фазу борбе у Галицији. Тако се остварио руски план из 1912, у току Галицијске битке, као главни и одлучујући фактор пораза Хецендорфа били су закаснили делови аустроугарске војске са српског фронта.⁵⁹

После завршене Церске битке, од српске Врховне команде захтевано је да се што пре преузме напад преко границе у правцу севера. Сврха је била да се растерете оба савезничка фронта. Српска војска притиснута од савезника, кренула је у офанзиву преко Дрине и Саве. Директивом од 27. августа, Ужичка војска се упућује на Вишеград, уз садејство Црногорске и Санџачке војске, а 1. армија се концентрише на Сави за прелазак у Срем.

Дана 6. септембра почело је форсирање Саве, код карауле Чеврнтије близу Митровице, где је Тимочка дивизија услед недостатка мостовног материјала, претрпела огромне губитке. Али ово није спречило српску армију да развије напад. До 11. септембра заузети су Земун и Нова Пазова, Рума и Инђија су биле пред заузимањем⁶⁰. Од даљег напредовања се одустало због друге офанзиве покренуте на Србију, коју је повео Поћорек 8. септембра. Ужичка и Санџачка војска поред почетних успеха била је приморана да се повуче на десну обалу Дрине крајем октобра 1914. године. Тада је отпочела општа аустроугарска офанзива, српска војска недовољно снабдевена, повлачила се ка Ваљеву. Одступање преко Колубаре почело је 14/15 новембра. Где се формирао нови фронт и наметнула нова битка, која се завршила за непријатеља катастрофално. Српска војска се прибрала, прегруписала и кренула у контраофанзиву под командом Мишића, српска војска је сломила непријатеља и протерала га преко Саве до 12 децембра 1914⁶¹. Друга офанзива се завршила после напорних тромесечних

⁵⁸ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, 88.

⁵⁹ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, 90; Д. Бабац, *нав дело*, 55-56.

⁶⁰ Н. Поповић, *нав дело*, 91.

⁶¹ Н. Поповић, *нав дело*, 91-92.

борби, великом катастрофом балканске аустроугарске војске, која је коштала 100 000 људи и 150 топова⁶².

Српска победа у Колубарској бици, прихваћена је са одушевљењем код Савезника поготово у Русији. Која је у тим месецима борбе наносила поразе Аустроугарској у Галицији.. О Руској победи у Галицији и њеном значају за Србију писала је и српска штампа, Правда се посветила значају и анализи ове Руске победе. У нашим широким круговима са великим одушевљењем је поздрављен пораз аустријске милионске војске, као и освајање целе источне и дела западне Галиције, преко Карпата и појаву Руса у велику угарску низију. Затим она истиче да је руска офанзива у почетку рата много допринела оштој ствари за спас Француске. Муњевито напредовање у Источној Пруској и Галицији, нарушио је душевну равнотежу Немаца, и принудио их да повуку део снага из Француске, а пораз Аустро-угарске, у Галицији је компромитовао положај Аустро-Немачке на источном фронту и нагнао их да са западног фронта пребаце део војске. Успех Руса у Галицији, довео је до поделе немачке војске, и тако им онемогућио брзу победу, и натерао их на протегнут рат⁶³. О победама руске војске на њиховим фронтовима писале су и Новости, итичући како руси напредују на свим фронтовима Источној Пруској, Висли и Галицији и Буковини⁶⁴. Док с друге стране Пијемонт, руску победу у Галицији пореди са Кумановом, у српско-турском рату, и истиче да победа Русије у Галицији и у Руској Пољској значе свршетак рата⁶⁵.

⁶² А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, 91.

⁶³ Правда, уторак 14.10.1914. стр1-2.

⁶⁴ Новости, Ниш 25. 12.1914. стр.1-2.

⁶⁵ Пијемонт, субота 11.10.1914. Београд, број 255, стр 1.

4.Руска помоћ Србији на почетку рата

4.1.Помоћ у наоружању

Поред дипломатске помоћи коју је пружала Србији у тешким трнунцима, Руска помоћ се огледала у виду новчане, војне, медицинске опреме и стручног војног кадра. Интезивни преговори о набавци наоружања из Русије започети су , почетком 1914. године приликом посете престононаследника Александара Карађорђевић и Пашића, руском двору. Аудијенција Николе Пашића је трајала један час. Цар је Пашића примио у свом кабинету. Он му се захвалио, и изразио своје задовољство и пренео благодарност српскога Краља и српског народа на помоћи коју је Русија указивала за време балканске кризе, као и на томе, што је стајала на страни и на тај начин спречавала мешање Аустрије у Балкански рат⁶⁶. Цар је одговорио да је Русија испуњавала само своју славенску дужност кад је држала своје армије на аустријској граници, јер није хтела допустити, да Аустрија спречава ослобођење Балканских држава. Након тога он је образложио цару политику Србије, која се састоји у томе, да се очува мир на Балкану, као и да се спрече нови заплети, јер Србији био потребан мир да би се опоравила и наоружала поново за одбрану српских државних интереса⁶⁷. Пашић је од Цара затражио из њених магацина лиферије 120.000 пушака и муниције и нешто топова без којих може бити, хаубица. Он је руском цару обећао да ће Србија све платити чим буде добила оно што је поручила. Цар га је упутио на његове министре, који су му саопштили да ће то бити могуће ако ситуација дозволи. На крају разговора приликом поздрава Николај II је Пашићу поручио *За Србију све ћемо урадити, поздравите Краља и реците му: „За Србију све ћемо урадити!“*⁶⁸.

Од овог договора није било ништа, преговори о наоружању интезивно су настављени након аустро-угарског ултиматума. Пашић је водио дуг разговор са руским послаником Штрاندманом због оскудице средстава у државној благајни и оскудности српског наоружања. Разговоре са Штрандманом имао је и војни министар Душан Стефановић. Војна опреме намењене Србији, слала се Дунавом у Прахово у партијама обележеним као приватни терет, под надзором српских официра који су се због мобилизације враћали из Русије. Међутим, све до решења међународне ситуације и

⁶⁶ М. Јовановић, *нав дело*, 229.

⁶⁷ Исто, 229.

⁶⁸ Политика, 14. 12. 1914, 2.

покушаја заустављања конфликта (како између Аустрије и Србије, тако и унутар читаве Европе) руско Министарство иностраних дела је инсистирало на задршци ових испорука, што је и чињено да би се предузели сви кораци „за решење аустросрпског конфликта на миран начин“.⁶⁹

Русија је, на молбу српске владе, послала тек у августу 1914. Србији 120.000 пушака трехлињејних система мосин-наган⁷⁰, са мецима и мостовни материјал, укупне дужине 1.000 метара. Осим тога, почетком зиме из Русије почињу да се шаљу српској војсци прехранбени производи и сточна храна, а 1915., осим артиљеријског наоружања и граната, шаље се, такође, и топла одећа. Овакво снабдевање се 1812. вршило из Баната, да би, 1914. захваљујући добрим комуникацијама и коришћењу Дунава, провијант почео да се доставља непосредно из Херсонске губерније⁷¹. За набавку војних намирница у Русији, одобрен кредит од шест милиона рубаља. Независно од ове пошиљке Русија је послала Србији два 152 мм топа, са 1.000 граната и са њима 10 подофицира и војника, 10.000 резерних делова за пушке, 13.000 граната за пољску артиљерију, 22. 000 пушака, 75. 000 комплекта униформи.⁷²

Прва два конвоја Експедиције за посебне намене су стига у Србију 21. октобра и 24 новембра 1914. Од најургентнијих ствари у Србију је било достављено 32.814 паковања пушчане муниције, и топовске муниције 24.000 граната од 75. мм, 4.000 од 80мм, 6.000 од 120мм, 1.000 од 152 мм. идр..Касније су испоруке војних набавки биле настављене све до јесени 1915, када је дошло до повлачења српске војске, руских инжињера⁷³. У исто време када се у самој руској војсци осећала „глад за гранатама“, почетком децембра 1914. у Рени је достављено 10.000 дефицитних 75-мм граната, а до краја јануара 1915. планирало је да се караванима експедиције превезе још 20.000 комада⁷⁴.

⁶⁹ А.Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, стр 37-38.

⁷⁰ Ове пушке су тактичко-техничког становишта биле потпуно непознате српским војницима, а иначе су биле потпуно инфериорније у односу на српске маоузерке, али без обзира на ту чињеницу биле су неопходне српској војсци.М. Бабац, *нав дело*, стр 79.

⁷¹ А. Тимофејев, Д. Кремић,*нав дело*, 86-87; Д. Бабац, *нав дело*,51.

⁷² Др Данило Шаренац,*Топ, војник и сећање*,Београд 2014,95-96;А. Тимофејев, Д. Кремић,*нав дело*, 104-105.

⁷³ М. Бабац,*нав дело*,79; Ярослав Валеријанович Вишњаков, *Дунавски транзит. Руска војна контрабанда у годинама Првог светског рата*, Београд,Токови историје, Часопис Института за новију историју Србије 2/2020, стр 12.

⁷⁴ Ј.Вишњаков, *нав дело*,стр12 .

4.2. Медицинска помоћ

Након првих сукоба на свим фронтовима у Србији се појављује велики број рањеника, као и заразне болести. Цела Русија је постала Црвени крст, све државне институције, удружења, градови, окрузи, провинције кренули су у прикупљању помоћи Србији. Одмах након уласка Русије у рат, када стаје уз Србију материјално и на сваки други начин, почиње организовано слање медицинских мисија у ослабљену и ратом уништenu Србију. Широм Русије оснивају се комитети за прикупљање помоћи за Србију у Москви: „Попечитељство о Словенима“, Петрограду: „Петроградско словенско друштво“, Одеси: „Друштво јединства Словена“ и Кијеву: „Словенско благотворно друштво“⁷⁵. У ову акцију се укључује Руско друштво Црвеног крста у Петрограду. Непосредно по објави рата, руска Влада ставила је на располагање српској Врховној команди искусног хирурга др Софотверова кога је РДЦК опуномоћило да га заступа у Србији. Са њим у Србију стижу осам сестара, два болничара и пратеће особље уз контингент од четири вагона санитетског материјала. Некако у исто време, супруга преминулог руског амбасадора у Србији Николаја Хенриковича Хартвига Ана Павловна Хартвиг је, упутила у Србију донацију од 100.000 рубаља и уз њих болнички материјал, лекове болесничко рубље и постељину⁷⁶.

Медицинска екипа на челу са др Софотеровом прикључила се Првој и Петој резервној болници српске војске које су радиле у Нишу, углавном на хируршком збрињавању рањеника. На захтев српске владе, Мирослав Спалајковић посланик у Петрограду, организује екипе руских лекара, медицинара и сестара које шаље Дунавом преко Прахова у Ниш. У кратком временском року, током септембра 1914. у Ниш стиже неколико група лекара и болничара из Русије. У једној су три лекара др Антоњина Максимова, др Марија Грачова и др Александар Тарутин, пет студената медицине⁷⁷.

Мисија Комитета „Хришћанска помоћ“ Московске Александровске заједнице дошла је у Ниш са мобилном болницом од 50 кревета. Према стандарду РДЦК пољска

⁷⁵ Томислав Зечевић, *Сумрак српског памћења*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца, Београд 2014, стр. 255; Мирјана Зорић, *Србија стране медицинске и хуманитарне мисије у Србији 1914–1915*, у: Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења, Међународни тематски зборник, Ниш 2016, стр 584.

⁷⁶ Небојиша Озмић, *Хуманитарне мисије, друштво Црвеног крста и црква у : Ниш Ратна престоница Србије 1914-1915*, Народни музеј Ниш, 2014, стр. 159; Т.Зечевић, *нав дело*, 254.

⁷⁷ Н. Озмић, *нав дело*, 160.

болница се састојала од главног лекара, помоћног лекара , руковаоца опремом шестболничара и десет медицинских сестара.

После смрти амбасадора Хартвига, ново- постављени амбасадор Русије у Србији кнез Григорије Николајевич Трубецки, заједно са супругом Маријом Константиновом , крајем 1914. године, формира Комитет помоћи Србији и Црној Гори при руском посланству у Србији . Сва помоћ прикупљена у Русији одлазила је за Србију преко овог тела. За председника Комитета именован је велики пријатељ Руса епископ нишки Доситеј, а чланови тога тела били су и : кнез и књегиња Трубецки , В . Н . Штрандман , први секретар руског посланства и заменик амбасадора у Београду. Књегиња Трубецки дала је свој лични прилог од 100.000 рубаља . Формирањем овога Комитета, главног руководећег тела које је имало за циљ што бољу координацију рада свих руских добротворних медицинских мисија у Србији и обезбеђивање финансијских средстава за њихов рад , почели су да пристижу у Србију конвоји санитетског материјала , рубља и лекова , одеће и обуће (200.000 топлих одела и 50.000 кратких бунди), па чак и оружја , дунавском речном флотилом под командом адмирала Веселкина⁷⁸.

Кнегиња Трубецки је 15. јануара 1915. кренула у Србију на челу мисије Одред РДЦК и града Москве која је бројала 34 лица , од чега 5 лекара , 11 сестара , секретар , шеф рентген кабинета итд..После доста проблема са Бугарима , мисија је стигла у Ниш 24. јануара 1915. године. По доласку у Ниш, руски мисионари су формирали Московску хируршку болницу у згради нишке Гимназије Болница је располагала амбулантом, рентгенским и стоматолошким кабинетом . Током свог рада, целокупно особље овог одељења се разболело од пегавца и оздравило, једино је лекар др Барабошкин подлегао болести и био један од првих жртава епидемије. Након ове мисије, увидевши у коликој мери је епидемија узела маха , Руси шаљу нову клиничку болницу за заражене са 500. кревета, изузетно добро опремљену, коју су финансирали Руско друштво Црвеног крста. Читава организација здравствене заштите у Нишу била у рукама руских хуманитарних мисија⁷⁹. Ови руски лекари обишли су 125. села , у радијус уод 80. км. Сувопарни статистички подаци су изгледали овако: са пет лекара , шест сестара и једним апотекаром извршено је 4485 прегледа , по кућама и вароши , 3015 по селима и урађено 460 дезинфекција⁸⁰. Уласком Бугарске у рат руске

⁷⁸ Исто,162-163.

⁷⁹ Политика, 15.8.1915,2-3.

⁸⁰ Н. Озмић, *нав дело*,164-165.

хуманитарне мисије су следили судбину Владе Србије - уследила је мобилизација и убрзано повлачење ка југу. Након дугогодишњих истраживања током 1914. и 1915. године у Србију је пристигло 42 лекара, 163 медицинске сестре, и 29 болничара.⁸¹

4.3. Војна помоћ у одбрани Београда

Преседник владе Србије Никола Пашић упутио је телеграм српском посланику Спалајковићу 29. јула/ 11. августа, у којем се распитивао за могућност да Русија упути минско-торпедно наоружање са специјалистима тј. минерима за борбу против аустроугарске флотиле, као и инжињерско одељење које би помогло изградњу мостова и препрека на Дунаву и његовим притокама⁸². То је била помоћ Русије која је делеовала непосредно на подручју саме Краљевине. Људи и опрема укрцани су на пароброд Руског дунавског друштва „Буагрска“ 12. августа, а у Прахову се искрцао 14/27 августа, где им се прикључио инжињерски поручник Боривоје Карач. Одакле је одред пребачен из Прахова железницом до Београда, и одмах упућене на Торлак где су вршене припреме за формирање Одбране Београда⁸³. Важно је напоменути да је улога руских минера и артиљераца била је од великог значаја за Србе, за које је судар са аустроугарском Дунавском флотилом био тежак и због немогућности пружања правог одговора, али и због тога што пре рата нису јасно сагледали претњу овог, у то доба релативно познатог оружја, чији развој је подстакнут још резултатима Грађанског рата у САД. Према једном од учесника одбране Београда: „Још рат Аустроугарске противу Србије није био ни објављен, а већ су полетела прва зрна са аустроугарских монитора на незаштићени Београд, да убијају жене и децу. Већ тих момената увидела се страшна заблуда и у војним и у грађанским круговима, ‘да је Дунавска Флотила парадна јединица и неефикасно средство за ратне операције, те да није нужно ни обраћати пажњу на њу. Говорило се, како је Србији забрањено држање флоте на њеним граничним рекама. Дневна штампа је, вероватно сасвим несвесно, исмевала мониторе Дунавске флотиле и одвраћала пажњу меродавних од овог моћног оружја на домаку Београда. Рат нас је затекао неспремне да спречимо слободно кретање монитора дуж

⁸¹ Зечевић, *нав дело*, 263.

⁸² <http://oruzjeonline.com/2018/08/28/ruski-minsko-torpedni-mornaricki-odred-u-srbiji-1914-1915/>, приступљено 19. Новембра 2020.

⁸³ Исто.

наше обале, одакле су они сејали ужас и смрт. Српска су се зрна одбијала о панцирни оклоп монитора.⁸⁴

Поручник корвете Волковицки је допутовао у Београд 17/30 августа три дана након Григоренка, од кога је преузео команду над торпедо минским одредом. Он је касније довео још један минерски одред из Одесе, крајем августа је имао под командом руски одред од 28 морнара и 35 војника, који су на располагање имали 50 мина и 6 торпеда система Vajthed⁸⁵. Руски морнари су од 25. августа/7. септембра до 6/18. октобра постављали минске заграде на делу од Саве до Шапца, односно, код Остружнице, Шапца, Мачванске Миторице, Раденковца и Владимирца. Ова дејства уродила су плодом, експлозијом торпеда била је уништена брана на ушћу Босута у Саву чиме су тамо блокирана два монитора.⁸⁶

Почетком септембра одред је започео минирање Саве код Шапца, Дреноваца и Митровице. Крајем септембра одред је наставио са минирањем реке, а и коришћењем торпеда је спречавао активно деловање аустријских монитора код Београда. У ноћи 9/10. октобра 1914. на постављеним руским минама код Оршавске Аде је страдао аустријски командни брод монитор „Темеш“⁸⁷. За време повлачења из Београда од 17. новембра руски минери и њихови српски сарадници из Руског минерског одреда су се повлачили са последњим српским трупима и уништавали мостове на Дунаву. Након тога, све до повратка српских трупа у Београд, минери одреда Волковицког су се придружили одреду капетана Семјонова који се бавио постављањем минских препрека код Прахова и Ђердапа, да спрече продор аустријских бродова у доњи ток Дунава, који су имали за циљ да прекину везу између Србије и Русије. Минирање и запречавање дунавског тока у сектору Ђердапа узводно од Кладова, обављено током децембра 1914. и на самом почетку 1915. године, постигло је очекиване резултате. Првих дана јануара 1915. године морнарички изасланик Немачког Рајха у Бечу је на следећи начин образложио (не)могућности коришћења дунавског пута: „Пут Дунавом смо покушали и већ пропали због српске артиљерије изнад Ђердапа. Испод Ђердапа, Дунав је

⁸⁴ А.Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, стр 42.

⁸⁵ <http://oruzjeonline.com/2018/08/28/ruski-minsko-torpedni-mornaricki-odred-u-srbiji-1914-1915/>, приступљено 19. 11.2020.

⁸⁶ А.Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, стр 42; <http://oruzjeonline.com/2018/08/28/ruski-minsko-torpedni-mornaricki-odred-u-srbiji-1914-1915/>, приступљено 19. 11.2020.

⁸⁷ Тимофејев Алексеј, *Руси на обалама Саве 1914–1915, Улога руских морнара и минера у одбрани Београда*, Токови историје Часопис Института за новију историју Србије 1/2014. ИНИС Београд, 2014,243.

препечен баријерама од брвана, потопљених пловила напуњених камењем и с три реда мина⁸⁸. Командант руске Експедиције за посебну намену Веселкин био је задовољан постигнутим резултатима на овом делу Дунава: „Све ове мере борбеног осигурања, поред мог обећања да ћу применити одлучујуће и категоричне мере за уништење сваког, макар и само привидног непријатељског маневарског покушаја, што је познато читавој аустроугарској трговачкој флоти, већ су донеле осетљиве последице: од укупног, огромног, аустроугарског паробродарства, само два пароброда тренутно плове Дунавом или боље речено, плове попречно, одржавајући путничку линију између лука Русе на десној бугарској и Рамадано (Ђурђу) на левој румунској обали. Сви остали аустроугарски пароброди и шлепови стоје непомично у заливима у Чевт Адалари и Маченском рукавцу у бесплодном очекивању бољег и погоднијег времена“.⁸⁹ Мање—више непромењена, оваква ситуација је на Дунаву остала до почетка октобра 1915. године. Све до пада Србије у јесен 1915. аустријска ратна флотила није успела да продре у доњи ток Дунава, а веза између луке Прахова у Србији и луке Рени у Русији функционисала беспрекорно.⁹⁰

Након што је стигла у Београд Руска батерија противоклопних топова она је смештена била је на Калемегдану. О брзом дејствовању и расположењу које је владало у Београду може се видети из дејства руских и наших војника, о којим је писао Петар Узелац. Како он пише нишанције и послуга топова били су све подофицири, а тумач руски кадет и наш друг Ђока Пантелић из Београда. Они су брзо дејствовали, поготово уколико би понеки топ или ратни брод ноћу узнемирио град наш друг Цукавац брзо би рефлектором пронашао монитор, а Руси прискочили топовима: „Давај!“ — и гранатама отерали Швабу. А кад заврше посао, скупили би се пред вече на „осматрачницу“ — калемегданску терасу, изнад састава Саве и Дунава, па у хору запевали „Волга, Волга, маћ роднаја, Волга рускаја рјека, Не видала ти подарка От донскаво казака...“ Громки звуци снажних гласова чули су се дуж обе реке, до Доњег града и куле Небојше, где су наши пешаци и четници бдели на мртвој стражи. Рески корак и звук хармонике отварали су разбијене прозоре кућа, жене и девојке бацале су цвеће, а босонога деца пратила су ову ратну параду. Утом загрме песма: „Србија, Србија, жаљ мње тебја,

⁸⁸Гордана Каровић, *Потопљени савезнички бродови као подводно културно наслеђе Првог светског рата: сектор Ђердапа, 1914–1915. Година*; У: ПИНУС Записи, Дунавом кроз Ђердапску клисуру, Београд 2019, стр 136.

⁸⁹ Г. Каровић, *нав дело*, 137.

⁹⁰ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, 43

Прокљатаја Германија идјот на тебја. Австрија, Германија, как вас зваћ, С кјем ти војујеш, јоб твоју маћ!?“ Ову песму и параду поремети непријатељско бомбардовање града, што им руски артиљерци двоструко вратише. Те вечери почестише се и Руси заплењеним румом, уместо вотке, па командир викну: „Вот давај!“ — и отвори паклену ватру на швапске батерије. А кад ове замукоше, баћушка тргну још један гутљај из чутурице и опсова Швабу: „Јоб твоју маћ!“⁹¹.

Уз помоћ противавионске батерије, одред капетана Семјонова успешно се борио и против непријатељских ваздухоплова који су покушавали да ометају деловање српских лука кључних за везу са Русијом. Пасивне минске препреке које су постављали руски минери наноиле су аустријској флоти одређене губитке., али нису могле да буду довољно да би спречиле форсирање Саве и Дунава од стране аустроугарских и немачких трупа, којима су активно помагали аустријски бродови. Само је уз помоћ артиљерије већег калибра моглао се успешно решити овај постојећи проблем. Такво наоружање је недостајало на свим већим и значајним фронтовима. Стога, нити Русија, нити Француска и Енглеска нису журиле да појачавају своје батерије код Београда овим топовима. Ипак, у одбрани Београда 1915. значајну улогу су одиграле стране батерије које су послале Русија, Енглеска и Француска. Руска артиљерија је била заступљена са једном батеријом у којој су била два тврђавска 152 mm топа из Очаковске тврђаве постављена код Цркве Ружице (на месту где сада постоји спомен обележје) и једном батеријом од два 75 mm топа у Доњем граду. У одбрани Београда 1915. су учествовали и руски моторни чамци под српском заставом као и јединице минера. Можемо закључити да су руски минери и артиљерци успели да пруже аустријским снагама значајни отпор, без обзира на малобројност. Нема комплетних података о губицима у људству и мањим пловним средствима, али има довољно података о авионима и мониторима. Два од три мађарска монитора (Szamos (1892), Temes (1904) и Bodrog (1904)), који су опаливши из својих топова по Београду 29/30. јула 1914. формално започели Први светски рат, били су мета руског оружја. Осим потапања монитора Temes 1914. аустријска Дунавске флотила у току рата је изгубила још три брода. У судару са руском мином код Винче 30. марта 1915. је потопљен пароброд Belgrad, који је користио магловиту ноћ и покушавао да се са теретом ратне опреме за Турску провуче до бугарских обала. Њега је коначно докрајчила српска пољска батерија. Руска батерија са Калемегдана је 15. маја погодила патролни чамац

⁹¹ М. Јовановић, *нав дело*, 367.

„с”, на којем је експлодирао резервоар за гориво. Тројица морнара су погинула, четворица су била рањена. Најзад, монитор *Inn* је потонуо наишавши на руску мину 22. септембра 1917. године, 14 km узводно од Брајилова. Том приликом *Inn* је носио заповедничку заставу, а погинуо је и начелник штаба Дунавске флотиле⁹².

Инжињеријски одред под командом инжињеријског пуковника Доброва се бавио изградњом и одражавањем прелаза преко река у позадини српске војске, као и припремом понтонског парка за прелаз преко Саве и Дунава. Потреба српске војске за школованим понтоњерима у јесен 1914. била је огромна. О томе сликовито сведоче сећања команданта Тимочке дивизије, потврђена „исказом команданта мостовог трена и званичним подацима” о првим данима борби за време преласка Саве у септембру 1914. Радило се о целом сплету околности: место за прелаз командант је одређивао одока, по карти, без претходног испитивања обале, дна и брзине тока реке; „мост се није могао за кратко време подићи зато што је материјал био апсолутно неупотребљив, понтони су били толико расушени да се нису могли ни на води каловонисати, а неки су били сасвим трули, за постављање моста није пре свега било ни довољно стручних понтоњера, већ су за тај посао употребљавани и коморције и пионири”. Због тога, мост су за време преласка изградили до пола реке, а после су схватили да недостаје материјала и даља изградња је ишла веома споро. Након преласка, када се указала потреба за хитним повлачењем испоставило се да је мост попуцао, те је био поправљен тек након одређених неприлика. Значај доласка руских инжињера огледао се у томе што је Пашић од Спалајковића, захтевао да испослуже долазак друге групе инжињера у априлу и мају 1915⁹³.

Улога руских инжињераца се током 1915 мења. У Београду 9/22 фебруара допутовао је заповедник британско војно-поморске мисије Ернест Тубиц, контра-адмирал. Као најстарији по чину он је био поставље за заповедника свих савезничких морнаричких мисија у Београду. Безобзира на то руска мисија на челу са Волковицким је деловала самостално уз кординацију са британцима и французима. Руски одред је био распоређен по пунктовима, у Кладову, Зајечару, Београду.

Велики успех српских и руских морнара био је 17/30 марта кад су пароброд „Београд” који је превозио 400 тона муниције и једну батерију, спречили да доплови до

⁹² А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, 43-46.

⁹³ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав дело*, 46-47.

бугарских лука и помогне Турској која је водила крваве борбе на Галипољу. Брод је испловио из Земуна око 21 час, српска артиљерија није деловао све док он недалеко код Винче није закачио мину, која је приликом детонације онеспособила кормило, тада је дејствовала српска артиљерија и потопила брод. Након овога аустроугрска није више покушавала продор низ Дунав⁹⁴.

Услед све јачег деловања непријатеља крајем септембра, почетком октобра, морнари су са Савске обале евакуисани на Торлок, одакле су пребачени у базу инжињерског одреда у Ћуприји. Одакле је одред преко Краљева, Ниша, Митровице, Призрена, Охрида стигао у Битољ, где се налазио одред за заштиту Гвоздених врата. Одакле су железницом пребачене у Солун, а одатле у Француску⁹⁵.

5. Србија и Русија 1915. године, дипломатија, ратне активности и катастрофа

5.1. Питање Бугарске

Односе у балканском савезу након Првог балканског рата помутило је питање поделе Македоније. Покушаји Руске империје, као покровитеља балканског блока држава, да се спор реши арбитражом руског цара, били су неуспешни. Бугарски напад на положаје српске и грчке војске, крајем јуна 1913. године, означио је крај балканског јединства. Ситуацију су искористиле Румунија и Османско царство, који су такође напали Бугарску, приморану да тражи примирје. Мировним уговорима у Букурешту и Цариграду она се повукла из целе Вардарске и Егејске Македоније, јужне Добруџе и источне Тракије. Пораз у Другом балканском рату доживљавао се у Бугарској као национална катастрофа, а стање настало Букурешким миром као „гажење народносног принципа на Балкану.

Бугарска влада се никако није могла помирити са губитком Македоније, па је настављала радити на ревизији Букурешког мира, она је слала разне меморандуме о Македонији све до почетка Првог светског рата, на адресе великих сила, које међутим

⁹⁴ <http://oruzjeonline.com/2018/08/28/ruski-minsko-torpedni-mornaricki-odred-u-srbiji-1914-1915/>, приступљено 19. 11.2020.

⁹⁵ <http://oruzjeonline.com/2018/08/28/ruski-minsko-torpedni-mornaricki-odred-u-srbiji-1914-1915/>, приступљено 19. 11.2020.

никако нису уродиле плодом⁹⁶. Међутим избијањем рата ситуација почиње да се мења, а Бугарска неутралност све више почиње добијати на значају. Током 1914. Бугарска штампа све више је распаљивала антисрпско расположење, оптуживала је за крађу Македоније, за злочине против бугарског становништва, који су начинили Срби и Грци. Бугарску владу су све више подржавале Немачка и Аустроугарска, које су подржавале и константно постављање Македонског и Албанског питања. С друге стране Немачка почиње све више потпомагати Бугарску, и тако је увлачити у своју интересну сферу.⁹⁷

Док с друге стране Руска дипломатија и политика, сводила се на томе да дође до обнове Балканског блока. Николај Хартвиг, сматрао је Србију као главни ослонац руске политике на Балкану. Он је фебруара 1914. дошао у сукоб са послаником у Софији, Александром Савинским, који је бранио бугарске позиције. Сматрајући да у Бугарској нема русофобије и било каквих подстрекавања од Аустро–Угарске, Савински је у депешама истицао како би било пожељно да Русија заступа бугарске интересе у Македонији. Мишљење да би такав став требало да изражава и посланик у Београду, изазвало је код Хартвига оштру реакцију и одговор „како се Русија не треба упетљавати у српске унутрашње послове“⁹⁸. Током 1914. године Русија је настојала да измири Србију и Бугарску, али у томе никако није успевала, јер је све више јачало деловање бугарских комитета на новоприпојене делове територија у Србији. Пример таквих деловања били су, код пограничног места Сливница, јужно од Беровске реке, комитске чете су упале на српску територију и запалиле караулу. Чолак Антић је протестовао у Софији и тражио увиђај. Радославов је одговорност бацио на „неодговорне комите“, које наводно и бугарске власти гоне⁹⁹.

Након Сарајевског атентата могло се видети право лице Бугарске владе која је отворено прижељкивала рат Двојне монархије са Србијом. Готово сви бугарски листови после Видовдана 1914. године писали су без доказа о наводној директној умешаности званичног Београда у атентат. Лист Народни права, који је важио за орган владе Краљевине Бугарске, захтевао је у уводном чланку свог 136. броја од свих осталих држава „да се већ једном угаси огњиште из којег избијају искре за вечне пожаре и од куда се порађају идеје за невероватне грозне преступе, каквих су били

⁹⁶ Мирослав Радојевић, *Бугарска и јужна Србија уочи избијања Првог светског рата*, Лесковачки зборник LV, 2015, стр 31-32.

⁹⁷ М. Радојевић, *нав дело*, 33.

⁹⁸ Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене. Књ. 1, део 1-2*, Београд 2009, 248.

⁹⁹ М. Радојевић, *нав дело*, 38.

жртве престолонаследник Франц Фердинанд и његова супруга Софија¹⁰⁰. Јасно је да се радило о отвореним оптужбама против Србије и позиву на обрачун са њом. Током друге половине 1914. године преговори Беча и Берлина са Софијом кретали су се у позитивном смеру. Бугарска се није одрицала својих амбиција проширења територије на рачун Грчке, Турске и Србије, али је свесна последица које јој је таква политика донела 1913. године, одлучила да у преговорима своју спремност за војне акције изрази искључиво против Србије. Због тога је сматрала потребним да осигура своје залеђе према Румунији и Турској, у чему је очекивала подршку Централних сила. У захтевима које је председник бугарске владе Радославов износио представницима Тројног савеза подразумевало се да Централне силе гарантују интегритет територије Бугарске од свих напада или повреде од стране било које државе, као и да омогуће територијално проширење Бугарске на оне области на којима Бугарска има историјска и етничка права. Под тим захтевима подразумевала се територија Србије према којој су бугарске аспирације познате још из периода руско-турског рата¹⁰¹.

Међутим након величанствених Српских победа на Церу и Колубари, Бугарска активност наклањена Тројном споразуму је спласнула то је најбоље сведочио писање бугарске штампе коју је у својим новинским чланцима анализирао дневни лист Политика, чији текст под насловом У Софији, објављен 22. децембра 1914. године, говори о шоку и отрежњењу које је доживела софијска штампа после српских ратних подвига против Аустроугарске. „Победа Србије, коју су у Софији већ били сахранили, пренула је и најшовинистичкије духове и одједном се крај свег самообмањивања осетио респект према суседу који је био тако дуго потцењиван и изазиван“ – писала је Политика и истицала да „Србији припада част да се ни као сусед, ни као члан словенске заједнице, није огрешила према Бугарској, и да је у тренуцима најтежих искушења остала на висини. Као што видимо, спремност бугарске владе и двора да Бугарску уведе у рат против Србије у очекивању њеног брзог слома, спласнула је после аустроугарских пораза у августу и децембру 1914. године. Краљ Фердинанд и Радославов нису напустили своју политику према Србији, али су чекали погодан моменат и увидевши незгодан положај Централних сила на Балкану после војних неуспеха, стално су повећавали своје захтеве према Бечу и Берлину¹⁰².

¹⁰⁰ Дејан Антић, Милена Коцић, *Поглед на Српско-Бугарске односе 1914/1915*, 57.

¹⁰¹ Д. Антић, М. Коцић, *нав дело*, 58.

¹⁰² Живко Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе*, Београд; ИСИ, 1985 стр. 61.

Током 1915. године Бугарска наставља своју дипломатску активност, подстичу немире у Српским новоприпојеним крајевима, води преговоре са Тројним савезом и силама Антанте, с којим су активни преговори почели крајем 1914. године. Баш оног тренутка када, Аустро-угарске трупе доживљавају поразе на Церу и Колубари. Први конкретни преговори започели су за време Церске битке, када се Пашић плашио држања Софије и могућег споразума са непријатељима. То је искористио Сазонов, укључио је и савезнике у раду на обнови балканског савеза. Колективни демарш посланика Антанте 30. августа, разликовао се од претходних по садржају и обиму компензација. На подстицај из једног разговора са бугарским министром војним, тражила се цела „неспорна зона“ после рата. Заузврат, Бугарска би се обавезала да брани Србију, у случају румунског или турског напада. Корак није био правовремен. Нота је уследила после извојеване победе српске војске. То је определило Пашића да се врати познатим аргументима о потреби уступака свих балканских сила и поратним компензацијама у виду српско-хрватских земаља; са одговарајућим делом јадранске обале. У Петрограду су „благодоклоно“ примили одговор, иако су очекивали нешто одређеније. Још увек нису хтели да дискутују о будућим територијалним концесијама. Русија је ставила до знања како чува слободу, да у тренутку закључивања мира оцени труд и жртве Србије; према чему се спремила да определи и добитке. Кораци држава Антанте у Софији и Атини такође нису донели значајних резултата. Због нестабилне позиције грчке владе у односу на германофилског владара, савезници су морали да смање притисак. Дипломатска акција је запала у ћорсокак¹⁰³.

Међутим, током 1915. године напестост је све више расла, по питању држање Бугарске, како у дипломатским преговорима тако и у штампи. Бугарска је током 1915. спроводила војне вежебе на западним границама. Почетком априла месеца Бугарске трупе извршиле су упад на територији Србије и извршиле напад на железничку пругу код струмичке стражнице. Циљ овог препада био је да се прекине комуникација са Солуном. Софија је тврдила да није крива него да су кривци за тај напад бугарске комите. Бугарска је од стране савезника била упозорена у више наврата о спремању овог подухвата, али она није желела да реагује. Овим актом и прекидањем комуникације са Солуном, Бугарска се ставила на страну непријатеља, јер оваквим поступком је она прекинула политику неутралности¹⁰⁴.

¹⁰³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 144–146;

¹⁰⁴ Новости, недеља 22. март 1915, стр 1

Српска штампа је овај акт окарактерисала као напад на савезнике Русију, Француску и Енглеску, као вид прекида слања помоћи преко Солуна. Позивала је Грчку и Румунију као потписнице букурешког мира да реагују, јер овим чином бугарска нарушава статус кво. Позивају се савезнице да реагују против Бугарске, јер са оваквим делима Србија нема мира у позадини, боји се удра с леђа. Позивала се Бугарска да да гаранције своје неутралности¹⁰⁵. Поред оштрог протеста у Софији, српска влада је 20. априла силама Антанте саопштила, да због кршења неутралности не може бити речи ни о каквим уступцима Бугарској. Тиме је повукла раније обећање о компензацијама за мирно држање Бугарске до краја рата. Сазонов се изразио против тако ригидног става, али је осудио држање Бугара. Догађај је изазвао мучан утисак и очекивао се колективни демарш Тројног споразума у Софији. Николај II је чак два пута тражио енергично деловање¹⁰⁶.

У току народних месеци деловање Бугарско наступање је све више било антисрпско, а захтеви су били све већи. Током августа и септембра вођени су интензивни преговори који су се завршавали за савезнике неуспешно. Звоно извештава о одговору српске Владе на представку великих сила на давању компензације Бугарској, шта она може може добити од земаља који су под власти аустроугарске, Србија ће изаћи у сусрет споразумним договором¹⁰⁷. Србија је водила преговоре са Четворним савезом, али захтевала да се одреде јасно границе између Србије и Бугарске. Бугарска влада је одбила предлог Четворног савеза, одуговлачила је дуго са одговором, а у међу времену како пише немачки лист „Цајтунг“ она се уначело договорила и о границама са Турском¹⁰⁸. У међувремену Политика и преноси став службеног органа Венизелосове владе, да се мора више него икад чувати грчко српско-пријатељство и морају се уложити сва средства за очување граница.¹⁰⁹ Политика 29. августа наводи како је поред споразума са Турском, Бугарска близу и потписивања споразума са Немачком, усмерен против Румуније, због све већег гомилања немачких и аустроугарских војника на границама Румуније, ове извештаје потврђује и италијанска штампа. Да би касније политика пренела да је Бугарска дефинитивно ступила у савез са Турском, који је усмерен против балканских држава.

¹⁰⁵ Исто, стр 1.

¹⁰⁶ М. Радојевић, *нав дело*, 179.

¹⁰⁷ Звоно, 20 август 1915, Београд, стр 1

¹⁰⁸ Политика, 22.8.1915, стр1.

¹⁰⁹ Политика, 26.8.1915, стр 1.

Иницијативу у преговарању са Бугарском, из руских руку је крајем јула преузела Британија. Из Лондона је потекао текст нота, које су предате 3. августа у Софији и дан касније у Нишу. У њихов садржај ушао је прилагођен модус Сазонова за условљавање уступака. Сам територијални опсег компензација није се много разликовао у односу на раније представке. Једину већу промену представљало је обећање Србији, да ће јој бити обезбеђено одржање заједничке границе са Грчком. Демарш је наишао на сличан пријем попут претходних¹¹⁰. Пашић се пред кнезом Трубецким успротивио ампутацији територија из Вардара, чиме би се омогућио додир Бугарске са Албанијом, потенцијално и са Италијом. Српски народ је „претпостављао да падне мртав на бојном пољу“, него да тако „сам себи приправља срамну смрт“. Но, премијера је дотакло упозорење Русије да ће Србија изгубити потпору, уколико не пристане на жртве зарад запоседања Цариграда. Поручио је да ће коначан одговор дати након консултација са меродавним факторима у земљи и посланицима на страни. Пашић је током претресања садржаја демарша имао обимна саветовања са краљем, регентом, министрима, војним врхом, а за преговоре је добио и овлашћење Народне скупштине. Тек након свега тога, не без колебања, предао је одговор савезничким државама 1. септембра. Демарш српске владе је садржао сагласност за концесије Бугарској по Савезничком уговору, са битним ограничењима. Наиме, тражила се стратегијска исправка границе према Скопљу и Овчем пољу, град Прилеп и шири појас српско-грчке границе, од гребена Пелистера и Суве планине на запад, без Битоља. Србија је у замену за њену „жртву“ из „обзира захвалности према Русији и њеним савезницима“ поставила услове: 1. за што скорији улазак Бугарске у рат; 2. формално обећање држава за сједињење Хрватске са Ријеком, западног дела Баната и ослобођење и самоопредељење Словенаца; 3. признање за равноправног савезника у рату и решавајући глас приликом закључења мира или током будуће мировне конференције; 4. месечну финансијску помоћ од 36 милиона франака до краја рата; 5. одржање привилегија при коришћењу пруге до Солуна за све врсте робе и војног материјала; 6. савезничке гаранције безбедности, независности и пуног суверенитета; 7. да се територије уступе тек после поменутог установљења стратегијске границе и добијања компензација на западу¹¹¹.

¹¹⁰ Правда, субота 22. август, 1915, стр1,

¹¹¹ М.Радојевић, *нав дело*, 181-183.

Демарш учињен 14. септембра довео је гаранције за српско уступање неспорне зоне, после рата – у зависност од уласка Бугарске у рат против Турске, у најкраћем року. Но, потез савезника није произвео никакав ефекат па је 22/23. септембра објављена је мобилизација бугарске војске у духу споразума, аустро-немачко-бугарског плана¹¹². Међутим, ни ово није било довољно да разувери шефа руске дипломатије у намере Бугара, као и Атанту. О неодлуности Русије, након мобилизације сведочи нам Правда, која истиче да Русија не верује да је Бугарска у стању да на њу дигне руку.¹¹³ Док, се Пашић се чудио како савезницима није јасно шта значи мобилизација бугарске војске, и наређивао је својим посланицима да увере савезнике у праве намере Бугарске¹¹⁴. Такође, Пашић је вршио притисак на савезнике, да изјаве Бугарској да одмах повуче декрет о оомобилизацији, ако то не уради, сматраће да им је објавила рат и отпочеће ратна дејства. Он је још тражио од Русије да им што пре пошаљу помоћ преко Солуна и да упути једну дивизију Дунавом. Одговор Русије и очекивања од савезника нису били задовољавајући. Они су само обећавали помоћ и давали наду српском народу, који је и штампа Србија заврала, пишући Четворни савез обећава помоћ¹¹⁵...док је реалност била другачија судбина, Србије била је у сопственим рукама.

5.2. Србија и Грчка

У грчком јавном мњењу се све више води полемике због држања Бугарске и њених захтева за концесије од Србије. Грчки кругови сматрају да уколико би дошло до било каквих концесија дошло би до нарушавања Букурешког мира, јер изменом равнотеже, мења се ток па уговор постаје неважан. Док је веома важно да се одржи савезништво Грчке и Србије како би се спречила хегемонија Бугарске, јер њена мржња према Грчкој и Србији све више расте. Па стим нови уговор о савезу представља заштиту интереса Србије и Грчке. Четворни споразум ради на мучном обнову балканског блока, али он не види да се он може обновити и учврстити само проширењем грчко-српског савезништва, ради заштите сопствених интереса. Кад Бугарска схвати ово као и Грчка, а не да се води политиком четири мора, против

¹¹² Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца IX књ. 1914. година, Аустро-Немачка офанзива до ступања Бугарске у рат, Београд, 1926, стр 12.

¹¹³ Правда, уторак 15.9.1915, стр1.

¹¹⁴ Н. Поповић, нав дело, 111.

¹¹⁵ Правда, уторак 15.9.1915, стр2; Новости, понедељак, 14.9.1915. стр1.

Србије и Грчке. Такав став представља једино будућност Балкана, а не агресорска политика бугарске владе¹¹⁶

Међутим Бугарска склапа споразум са Турском, јавља Руско Слово Београду. Бугарски званични кругови то не демантују, истичу да је то трговинско-индустријски споразум. Грчки истакнути политичари наводе да је план Немачке сасвим јасан, хоће да чврсто веже Бугарску за себе, одсече Русију, тако помогне Турску и доведе у опасност балканске земље¹¹⁷. Зато су балканске земље доста олагале наде у Русију и савезнице, пред чијим притиском је требала Бугарска да попусти. Услов Бугарске да се определи за једну од две зарађене стране био је да јој се обезбеде крајеви које су Грци и Србија зграбили 1913. године преноси лист Радослављевове странке.¹¹⁸ Из писања штампе можемо видети да је грчки став био непопустљив према Бугарској, док је све више се везивала за чврћи савез са Србијом за рад очувања постојећег стања на Балкану и сузбијања потенцијалне агресије Бугарске, потпомогнуте од стране Централних сила.

5.3. Напад на Србију, глогота и интвенција руског цара Николаја II

Савезници се нису, и поред повољних могућности, ослонили на Србију и њену војску, па су тек 4. октобра предали Бугарској ултиматум и, пошто га је она одбила, прекинули су 5. октобра, а Србија 6. октобра дипломатске односе с њом. После пада Венизелосове владе, Енглеска је била против образовања Солунског фронта, иако је пре тога обећавала заједно са Француском помоћ од 150 000 војника и новчану помоћ¹¹⁹. Француске трупе су почеле пристизати у Солун тек крајем октобра 1915, што је било веома касно за Србију и Црну Гору. Пошто је све више расла опасност од напада Бугарске, српска Врховна команда намеравала је почетком септембра да на правце Зајечар, Књажевац и Пирот пребаци по 1 пешадиску дивизију ради заштите, али су се савезници томе супротставили. Српска Врховна команда одлучила је да тим снагама, крајем септембра, ефикасном претњом или превентивним нападом на Бугарску ако не демобилише војску, отклони ту опасност. Но, савезници нису дозволили остварење те одлуке. Они су запретили Србији да ће је препустити својој судбини ако изазове сукоб са Бугарском. Ни српска влада се није сложила с том одлуком своје врховне команде. Тако Бугарска није правовремено онемогућена да изврши напад, иако су српске снаге

¹¹⁶ Политика, 24.8.1915, стр 1.

¹¹⁷ Исто,1.

¹¹⁸ Исто 1.

¹¹⁹ Исто,2.

према аустроугарским и немачким снагама биле ослабљене непосредно пред њихову офанзиву.

Основна идеја српског операцијског плана била је да се спречава и успорава непријатељево надирање у Србију, да се не прима одсудна и решавајућа битка, коју би наметао Макензен, већ да активном маневарском одбраном српске армије измичу испод уништавајућег удара надмоћних непријатељевих снага, да се, водећи борбу, сачувају, и да се одлучујућа битка и решење рата одгоде за повољније услове.

Војном конвенцијом од 6. септембра између Немачке, Аустроугарске и Бугарске, било је предвиђено да заједнички ударе на Србију, па у складу са тим су је крајњм септембра опколили са три стране: дуж Дрине, Саве и Дунава, из правца Тимока и даље на југ до Ћевђелије¹²⁰. Јасно је било да је основна идеја операционог плана спроведена у дело.¹²¹

Извођење ратних операција започеле су 5. октобра 1915. и до 17. октобра Немачке и аустроугарске снаге су успешно форсирале Дунав и Саву на фронту од 280 км (дотада највећи прелаз реке у историји ратова) захваљујући успешним припремама и знатно већем односу снага, као и чињеници да је српска Врховна команда у резерви имала само једну дивизију¹²². Док су од 18. октобра до 22. вођене операције према унутрашњости Србије, стим да се овим у овим војним операцијама 13/14 октобра војсци Немачке и Аустроугарске придружила и Бугарска. Учешће Бугарске војске у нападу на Србију изазвало је велику реакцију штампе, Новости су писале о новом мучком нападу Бугара, без објаве рата, као и о томе како је Русија гајила отровну змију која је чекала згодан тренутак да је отровним зубима уједе за срце¹²³. С друге стране реакција Петровграда је била прекид свих односа са Бугарском и рад на обнову балканског блока без Бугарске, како би се спречио продор Немачке преко Балкана. Савезници су писали о обећавали о помоћи Србији, како је она спремна и да треба поћи из Марсеља сваког тренутка¹²⁴. Писање Новости се ту није зауставило, они су и даље

¹²⁰ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца IX књ. 1914. година, Аустро-Немачка офанзива до ступања Бугарске у рат, Београд, 1926, стр 1-2; Д. Бабац, *нав дело*. 81.

¹²¹ Основна идеја операцијског плана Централних сила коју је одредила немачка Врховна команда, била је да се концентричним нападом, главним снагама са севера преко Саве и Дунава према долини В. Мораве, помоћним преко Дрине и Колубаре и долином Западне Мораве, окружи и уништи српска војска.

¹²² Види: Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца IX књ. 1914. година, Аустро-Немачка офанзива до ступања Бугарске у рат, Београд, 1926.

¹²³ Новости, Ниш, субота 3 октобар 1915, стр 1.

¹²⁴ Исто, 1-2.

писали о помоћи Русије и савезника, махом усмерену против Бугарске, чак су наводили да је на крају рата неће постојати. Руски листови траже брзу и енергичну помоћ Србији, док руски народ проклиње Бугаре, организују се антибугарске демонстрације широм Русије¹²⁵...очекује се реакција руског цара да објави прокламацију политичког и религиозног карактера упућену свим Словенима, којим ће бацити проклетство на издајнички бугарски народ¹²⁶.

Међутим, ситуација на фронту је била сасвим другачија, српска армија је све више потискиван ка југу, а непријатељ све дубље и дубље продирао на територију Србије. Освајањем Ниша немачка Врховна команда постигла је главни стратегијски циљ — успоставила железничке везе са Бугарском и Турском. Али, пошто српска војска није уништена, нити се распала, већ се са 200. 000 избеглица повлачила у реду ка Санцаку и Косову, рат се није могао сматрати завршеним. Макензен је наставио активна дејства да уништи српску војску, а потом продужи офанзиву против Источне армије (савезничке), окупира Црну Гору и Албанију, рашчисти став Румуније, принуди Грчку да примора Антанту да повуче своје снаге с њене територије, смањи немачке снаге на Балкану¹²⁷.

Трећи и четврти покушај окруживања српске војске од 8. до 22. новембра., такође није уродио плодом. Пошто није успео у претходна два покушаја да окружи и уништи српску војску, Макензен је хтео да то постигне у Топлици и Јабланици, где се налазио већи део српске војске, па је наредио да се 8. новембра настави енергично наступање на целом фронту. Повлачењем Српске војске на леву обалу реке Ситнице 23. новембра, она је осујетила трећи и четврти покушај Макензена да је окружи и уништи на српску војску на Косову. Српска Врховна команда издала је 24. новембра директиву о општем повлачењу преко Црне Горе и северне Албаније на Јадранско приморје на линију Драч—Скадар, где ће се, уз помоћ савезника, реорганизовати, материјално и технички опремити и ресити питање њене даље употребе. Прва, 2. и 3. армија и Одбрана Београда повукле су се правцем Пећ—Беране (Иванград)—

¹²⁵ Руски народ је необично огорчен против Бугара. Јавно мњење захтева одлучне мере без оклевања. Бугарску треба уништити. У Петровграду, Москви и Одеси одржане су антибугарске демонстрације, на којима су донешене резолуције: да се нападне Бугарска и да Свети Синод прокуне Бугарску. По жељи народа Руска влада је одлучила да црноморска флота отпочне дејства против бугарске црноморске флоте, док би једна армија требала преко Румуније да изврши напад на Бугарску. Новости, четвртак 1 октобар 1915, број 533, стр1.

¹²⁶ Новости, Ниш, субота 10 октобар 1915, број 542,1-2.

¹²⁷ <https://savezpotomaka.rs/2020/03/26/povlacenje-srpske-vojske-1915-i-1916/>,пиступљено 21.11.2020.

Андријевица—Подгорица (Титоград) ка Скадру, Врховна команда и Трупe Нове области правцем Ђаковица—Везиров мост (Ура е Везирит) и Призрен—Љум Кула (Кулат е Лумес)—Пука ка Скадру и Љешу, Тимочка војска правцем Призрен—Пешкопија (Песхкопие)—Дебар, где су у њен састав улазиле трупe Битољске дивизијске области, а затим су се сви повукли на линију Ђафа е Санес (Ќафа е Тханес)—Крештес (Кресхтес)—Ђафе Буљџиза (Ќафе Булгуиза) —Ђафа Сај. Ради растерећења трупа, Врховна команда наредила је 23. новембра да се хитно пребаце у Црну Гору колонски возови, тешка и пољска артиљерија.¹²⁸

Док се српски народ суочавао са најтежим тренуцима у историји на дипломатској позорници није било договора међу савезницима. Уначелу нису могли да се договоре куда да се усмери офанзива и да се помогне Србији. Десант на Варну сматран је ризикантним због времена, као и то што Румунија није дала дозволу за прелазак Руских трупа преко њене територије. Па је одлучено да се непријатељ нападне у Галицији и Буковини, и да се на тај начин смањи притисак на Србију. Са овим ставом се сложио и Сазонов и руски цар Николај II. О овим мерама је Спалајковић обавестио Пашића, као и да Русија чини све да придобије Румунију, да спрема удар на Немце у Галицију, и посебно да се спрема превоз трупа за удар на Бугарску.¹²⁹

Руска влада је била упозната са стањем у Србији, било до својих представника било од Пашића. Тако је Трубецки 19. новембра јавио Сазонову, да се услед јаког непријатељског притиска српска војска повући у Албанију, и преноси молбу Пашића да се пошаљу савезнички бродови у Драч, који би постао база српске армије. 20 новембра Пашић телеграфише Сазонову, да ће српска војска учинити све да се домогне Скопља, и да се нада да ће јој савезници прискочити у помоћ. Сазонов је упознао своје посланике у Риму, Лондону и Паризу, и наложио да се подржи Пашићев захтев за помоћ у виду оружја и другог ратног материјала¹³⁰. Генерал Алексејев, прдлагао идеју о искрцавању англо-француских трупа у Србији, и да се аустро-немачка армија збаци преко Дунава, и да Србија постане база за извођење даљих операција, али његова идеја није била усвојена. Време је пролазило помоћи није било, српска Врховна команда донела је одлуку да се изврши повлачење преко Албаније и Црне горе. Почела је

¹²⁸ <https://savezpotomaka.rs/2020/03/26/povlacenje-srpske-vojske-1915-i-1916/>, приступљено 24.11.2020. године, Т. Зечевић, *нав дело*, 84-85.

¹²⁹ Н. Поповић, *нав дело*, 118-119.

¹³⁰ Исто, 119.

Глогота Србије, пропадање, умирање исцрпљене, изгладнеле, необуване, неодеване војске и народа на челу са својом владом и остарелим краљем.

Док је српски народ и војска преживљавао праву глоготу, с друге стране опет је вођена борба на дипломатском плану за евакуацију и спашавање српских војника са обала јадрана на Крф. Као и у току целог рата верни савезник Србије Никојал II је својом интрвенцијом омогућио брзу реакцију савезника за рад пружања помоћи српском измоглом народу, или како је то Томислав Зечевић назвао, то је била борба за „ходајуће лешеве“. Руски цар је након ручка у Ставки, изјавио француском, енглеском и италијанском посланику, ако савезници не могу да помогну српској војсци у Албанији, да је спреман да закључи сепаратни мир. Јер Русија је ушла у рат са циљем да се спаси Србија. Затим је касније Николај наредио Сазонову да енергичније, захтева од савезника тј, Италијана да се спасу све јединице српске војске. Да би на крају 6/19 јануара 1916. цар Николај послао писмо Поенкареу и краљу Џорџу V, у којем је од њих тражио лично помоћ за Србију.

6.Закључак

На крају можемо рећи да је царска Русија била одани савезник исцрпљене Србије, али са уздигнутом репутацијом у Европи у ослободилачким ратовима, што је све више изазивало јаз међу Аустроугарским круговима. Односи са царском Русијом, поготово након сарајевског атентата, почињу бивати све чвршћи поготово на дипломатском плану, Русија је све више вршила притисак на Аустроугарску, Француску, Енглеску па и Немачку. Како се Јулска криза из дана у дан заоштравала, руска штампа је све више и више била наклоњена српском народу, као и обрнуто. Њени дипломатски представници деловали су све сигурније и чвршће, поготово Хартвиг који је био истински пријатељ Србије, по његовој жељи је и ту сахрањен.. Једноставно морал за борбу за Србију и њен народ , могао се видети и на улицама Петровграда, Москве и других градова у Русији. Русија православна мајка зграбила је у наручје своју ћер Србију, и отпочела рат глобалних размера ради њене заштите. Мада , с друге стране треба напоменути да се Русија борила и за своје интересе, није никако смела допустити продор Немачке ка истоку, и никако није могла дозволити нарушавање балканског блока, на чијој обнови и учвршћењу је радила и у току рата. На жалост за нас прекасно схватила је да је гајила отровну змију на грудима у виду Бугарске, није веровала у казивање српске владе и штампе.. чекала је до задњег дана да би видела да је она издала..последица тога била је страдање српске војске и српског народа. На крају је ипак Србија и њен народ спасен од пропасти опет захваљујући руском цару Николјају, који је својом интвенцијом код савезника, под претњом напуштања рата спасао српску војску и народ , која се потом месецима опорављала на Крфу.

Важно је напоменути да се помоћ Русије Србији није огледала само, на дипломатском плану него и у војном, медицинском, новчаном, па и интвенцијом руских стручњака у на територији Србије. Једноставно у јеку рата, када је на свим фронтовима се водила жестока борба, Русија је уступила своје наоружање, медицинску опрему и стручњаке како би помогла Србији, иако је њен војник патио, она је одлучила да помогне Србију. Помно је активност руске војске пратила штампа и о руским победама писала све у нади да ће она доћи до граница са Србијом и тако окончати још један рат који је српски војник и сељак морао преживети.

7. Литература

1. Аврамовски Живко, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе*, Београд; ИСИ, 1985,
2. Билинктон Џејмс, *Икона и секира-историја руске културе, једно тумачење*, Београд, 1988 ,
3. Вајагић Предраг , *Мобилизација нације – пропаганда у Великом рату*, Зорник радова са међународне конференције архив, медији и култура сећања у првом светском рату Нови сад, 29–30. октобар 2014, 37-56,
4. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца IX књ. 1914. година, Аустро-Немачка офанзива до ступања Бугарске у рат*, Београд, 1926.
5. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца II књ. 1914. година Битка на Дрини*, Београд, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице 1925,
6. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца II књ. 1914. година Битка на Дрини*, Београд, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице 1925,
7. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца IX књ. 1914. година, Аустро-Немачка офанзива до ступања Бугарске у рат*, Београд, 1926,
8. Вишњаков Јарослав Валеријанович, *Дунавски транзит. Руска војна контрабанда у годинама Првог светског рата*, Токови историје Часопис Института за новију историју Србије 2/2020, 11-25,
9. Дејан Антић, Милена Коцић, *Поглед на Српско-Бугарске односе 1914/1915*, Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој, 53-67,
10. Др Ватсон Ситон, *Сарајево: студија о узроцима светског рата*, Издање „Нове Европе“, Загреб 1926,

11. Др Димитријевић Бојан, *Почетак светског рата и операције српске војске 1914*, У: Србија и Браничево у Великом рату, Историјски архив Пожаревац 2014,
12. Др Шаренац Данило, *Топ, војник и сећање*, Београд 2014,
13. Живојиновић Р. Драгољуб ., *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд, II,
14. Зечевић Томислав, *Сумрак српског памћења*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца, Београд 2014,
15. Историја наших ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918, 1932,
16. Историја, V-1,
17. Јовановић Мирослав, *Срби о Русији и Русима, Од Елзабете Петровне до Владимира Путина (1750-2010)* , Београд : Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања : Институт за новију историју Србије, 2011 (Београд : Гласник) ,
18. Каровић Гордана, *Потопљени савезнички бродови као подводно културно наслеђе Првог светског рата: сектор Ђердапа, 1914–1915. Година*; ПИНУС Записи, Дунавом кроз Ђердапску клисуру, Београд 2019, 125-139,
19. Макс Хејстингс, *Катастрофа Европа иде у рат 1914. I књига*, Београд , Ресавска 33, Лагуна, 2014.
20. Мирјана Зорић, *Србија стране медицинске и хуманитарне мисије у Србији 1914–1915*, у: Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења, Међународни тематски зборник, Ниш 2016, 583-609.
21. Нешић Бојана, *Србија на почетку Првог светског рата*, У: Ниш ратна престоница Србије 1914/1915, Народни музеј Ниш, 2014, 6-29.
22. Озмић Небојиша, *Улога Црвеног крста и Хуманитарних медицинских мисија на почетку Првог светског рата*, У: Ниш Ратна престоница Србије 1914-1915, Народни музеј Ниш, 2014, 154-172,
23. Поповић Никола, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977,
24. Поповић Б. Никола, *Србија и Царска Русија*, Београд; Новинско издавачка установа службени лист СРЈ , 1994,
25. Радивојевић Мирослав, *Бугарска и јужна Србија уочи Првог светског рата*, Лесковачки зборник LV (2015), 19–33,
26. Радојевић С. Мирослав , *Србија и Русија 1913-1918, докторска дисертација*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2019,

27. Станојевић Станоје, *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда : прилози питању о почретку Светског рата*, Београд 1923,
28. Тимофејев А. Кремић Д., *Руска војан помоћ Србији за време Првог светског рата*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2014,
29. Тимофејев Алексеј, *Руси на обалама Саве 1914–1915, Улога руских морнара и минера у одбрани Београда*, Токови историје Часопис Института за новију историју Србије 1/2014. ИНИС Београд, 2014,235-251,
30. Штрандман Н. Василиј , *Балканске успомене. Књ. 1, део 1-2*, Београд 2009.

7.1.Извори

1. *Застава*,Београд: 28. јун(11јул) 1914,
2. *Звоно*, Београд : 20. август 1915,
3. *Новости*, Ниш: 25. децембар, 1914; 22. март, 22. август, 14. септембар, 3. окотбар, 1. октобар , 10. октобар 1915,
4. *Пијемонт*, Београд: 2. јул, 11.октобар 1914,
5. *Политика*, Београд:16. јун ,23. јун, 25. јун, 28. јун ,10. јул, 12. јул , 14. јул, 1914.; 15. август , 22. август, 26. август 1915.;14. децембар 1926,
6. *Правда*,Београд: 13. август, 14. октобар 1914; 22. август,15. октобар 1915,
7. *Стража*,Београд, 13. јул. 1914,
8. *Трговински гласник*, Београд: 16. јун, 17. јун ,1914. године.

7.2.Интернет литература

1. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1293--1914?lang=lat>
2. <http://oruzjeonline.com/2018/08/28/ruski-minsko-torpedni-mornaricki-odred-u-srbiji-1914-1915/>, приступљено
3. <https://savezpotomaka.rs/2020/03/26/povlacenje-srpske-vojske-1915-i-1916/>,пиступљено

